* श्रीः *

काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला
३७

॥ श्रीः ॥

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

का शि का

विद्वद्वरवामनजयादित्यविरचिता

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

अजन्तस्त्रीलिङ्गे

पं०	अ०	सू०
	अ.	
५४.	आचिर ऋतः	७ । २ । १०० ।
	आ.	
५२.	आाङि चापः	७ । ३ । १०५ ।
	इ	
५३.	इदुद्भ्याम्	७ । ३ । ११७ ।
	ऋ.	
५६.	ऋन्नेभ्यो ङीप्	४ । १ । ५ ।
	औ	
५१.	औङ आपः	७ । १ । १८ ।
	ङ.	
५३.	ङिति ह्रस्वश्च	१ । ४ । ६ ।
	त.	
५३	त्रिचतुरोः	७ । २ । ९९ ।
	न.	
५४.	नातिसृ चतसृ	६ । ४ । ४ ।
५५,	नेयङुवङ्स्थाना	१ । ४ । ४ ।
५६.	नषट्	४ । १ । १० ।
	य.	
५२.	याडापः	७ । ३ । ११३ ।
	व.	
५३.	विभाषादिक्	१ । १ । २८ ।
५५.	वामशसोः	६ । ४ । ८० ।
५५.	वामि	१ । ४ । ५ ।
	स.	
५२.	सम्बुद्धौ च	७ । ३ । १०६ ।
५२.	सर्वनाम्नः	७ । ३ । ११४ ।
५४.	स्त्रियाः	६ । ३ । ७९ ।
५५.	स्त्रियांच	७ । १ । ९६ ।

अजन्तक्लीबे

	अ.	
५६.	अतोऽम्	७ । १ । २४ ।
५८.	अद्ड्डतरा	७ । १ । २५ ।
६०.	अस्थिदधि	७ । १ । ७५ ।
६०.	अल्लोपोऽनः	६ । ४ । १३४ ।
	इ.	
५९.	इकोऽचि	७ । १ । ७३ ।
	ए.	
६१.	एच् इग्घ्रस्वा	१ । १ । ४८ ।
	ज.	
५७.	जश्शसोः	७ । १ । २० ।
	ट.	
५८.	टेः	६ । ४ । १४३ ।
	त.	
६०.	तृतीयादिषु	७ । १ । ७४ ।
	न.	
५६.	नपुंसकाच्च	७ । १ । १९ ।
५७.	नपुंसकस्य	७ । १ । ७२ ।

पं०	अ०	सू०
७८	युवावौ द्विव	७।२।९२।
७९	यूयवयौजसि	७।२।९३।
७९	योऽचि	७।२।८९।
७९	युष्मदस्मदो	७।२।८६।
८०	युष्मदस्मद्भ्यां	७।१।१२७।
८०	युष्मदस्मदोः	८।१।२०।
	र.	
६६	रषाभ्यांनो	८।४।१।
६३	रोः सुपि	८।३।१६।
८७	र्वोरुपधाया	८।२।७६।
	व.	
६२	वा द्रुहमुह	८।२।३३।
६३	वाह ऊठ्	६।१।१०८।
६४	वसुस्रंसु	८।२।७२।
७५	वेरपृक्तस्य	६।१।६७।
७६	व्रश्चभ्रस्ज	८।२।३६।
७७	विश्वस्यवसु	६।३।१२८।
८७	वसोः सम्प्रसा	६।४।१३१।
	श.	
६७	शरोऽचि	८।४।४९।

पं०	अ०	सू०
७३	श्वयुवमघो	६।४।१३३।
७८	शेषे लोपः	७।२।९०।
७९	शसोन	७।१।२९।
	ष:	
६६	षट्चतुर्भ्यश्च	७।१।५५।
७४	ष्णान्ताषट्	१।१।२४।
	स.	
६३	सम्प्रसारणाच्च	६।१।१०८।
६४	सावनडुहः	७।१।८२।
६९	सहेः साडः	८।३।५६।
७१	सौच	६।४।१३।
७७	स्कोः संयो	८।२।२९।
८०	साम आकम्	७।१।३३।
८३	समः समि	६।३।९३।
८४	सहस्यसध्रिः	६।३।९५।
८५	सान्तमहतः	६।४।१०।
८६	स्पृशोऽनुदके	३।२।५८।
	ह.	
६२	होढः	८।२।३१।
६८	हलि लोपः	७।२।११३।

हलन्तस्त्रीलिङ्गे.

	अ.	
९०	अपोभि	७।४।४८।
	न.	
८९	नहोधः	८।२।३४।

८९	नहिवृतिवृषि	६।३।११६।
	य.	
९०	यः सौ	७।२।११०।

हलन्तक्लीबे.

पं०	अ०	सू०
	अ.	
९२	अहन	८।२।६८।
	आ.	
९३	आच्छीनद्योः	८।१।८०।
	व.	
९२	वा नपुंसकस्य	७।१।७९।
	श.	
९३	शप्श्यनो	७।१।८१।

अव्यये.

पं०	अ०	सू०
	अ.	
९५	अव्ययीभावश्च	१।१।४१।
९५	अव्ययादाप्सुपः	२।४।८२।
	क.	
९५	कृन्मेजन्तः	१।१।३९।
९५	क्त्वातोसुन्	१।१।४०।
	स.	
९३	स्वरादिनिपात	१।१।३७।

तिङन्ते भ्वादौ.

पं०	अ०	सू०
९७	अनुदात्तङित	१।३।१२।
९८	अस्मद्युत्तमः	१।४।१०७।
९९	अतोदीर्घोयञि	७।३।१०१।
१०१	अभ्यासे चर्च	८।४।५४।
१०१	अनद्यतने लुट्	३।३।१५।
१०३	अतो हेः	६।४।१०५।
१०४	अनद्यतनेलुङ्	३।२।१११।
१०५	अतो येयः	७।२।८०।
१०८	अत आदेः	७।४।७०।
१०८	अस्ति सिचो	७।३।९६।
१०९	असंयोगाल्लिट्	१।२।५।
११०	अत उपधायाः	७।२।११६।
१११	अतो हलादेः	७।२।७।
१११	अत एकहल्	६।४।१२०।
११५	अतो लोपः	६।४।४८।
११६	अचस्तास्व	७।२।६१।
११७	अकृत्सार्वधा	७।४।२५।
१२५	अयामन्ताल्वा	६।४।५५।
	आ.	
१०१	आर्द्धधातुकस्येड्व	७।२।३५।
१०१	आर्द्धधातुकं	३।४।११४।
१०२	आशिषिलिङ्	३।३।१७३।
१०३	आडुत्तमस्य	३।४।९२।
१०४	आनिलोट्	३।४।८०।
१०८	आडजादीनाम्	६।४।७२।
१११	आदिर्ञिटुडवः	१।३।५।
११३	आयादय आर्द्ध	३।१।३१।
११३	आमः	२।४।८१।

पं०	अ०	सू०
११८	आत औणलः	७ । १ । ३४ ।
११८	आतो लोपः	६ । ४ । ६४ ।
११९	आदेच उपदेशे	६ । १ । ४५ ।
१२२	आतो ङितः	७ । २ । ८१ ।
१२२	आम्प्रत्ययवत्कृ	१ । ३ । ६३ ।
१२२	आमेतः	३ । ४ । ९० ।
१२४	आत्मनेपदेष्व	७ । १ । ५ ।
	इ.	
१०९	इट ईटि	८ । २ । २८ ।
११२	इदितो नुम्	७ । १ । ५८ ।
१२१	इषुगमियमां	७ । ३ । ७७ ।
१२२	इजादेश्च	३ । १ । ३६ ।
१२३	इणः षीध्वं	८ । ३ । ७८ ।
१२४	इटोऽत्	३ । ४ । १०६ ।
	उ.	
१११	उपसर्गादसमासे	८ । ४ । १४ ।
११४	उरत्	७ । ४ । ६६ ।
११६	उपदेशेऽत्वतः	७ । २ । ६२ ।
११९	उस्यपदान्तात्	६ । १ । ९६ ।
१२१	उतश्च प्रत्यया	६ । ४ । १०६ ।
१२६	उपसर्गस्याय	८ । २ । १९ ।
१२५	उश्च	१ । २ । १२ ।
	ऋ.	
११६	ऋतो भारद्वा	७ । २ । ६३ ।
११९	ऋतश्च	७ । ४ । १० ।
१२०	ऋद्धनोः	७ । २ । ७० ।
	ए.	
१०३	एरुः	३ । ४ । ८६ ।

पं०	अ०	सू०
११४	एकाच उपदेशे	७ । २ । १० ।
११८	एर्लिङि	६ । ४ । ६७ ।
	क.	
९९	कर्त्तरि शप्	३ । १ । ६८ ।
१०६	क्दािशिषि	३ । ४ । १०४ ।
११०	कुहोश्चुः	७ । ४ । ६२ ।
११३	कृञ्चानु	३ । १ । ४० ।
११६	कृसृभृवृ	७ । २ । १३ ।
११८	क्रमः परस्मै	७ । ३ । ७६ ।
१२५	कमेर्णिङ्	३ । १ । ३० ।
	ग.	
१०६	ग्क्ङिति	१ । १ । ५ ।
१०७	गातिस्था	२ । ४ । ७७ ।
११३	गुपूधूप	३ । १ । २८ ।
१२०	गुणोऽर्तिसं	७ । ४ । २९ ।
१२१	गमहनजन	६ । ४ । ९८ ।
१२१	गमेरिट्	७ । २ । ५८ ।
	च.	
१०६	च्लिलुङि	३ । १ । ४३ ।
१०६	च्लेः सिच्	३ । १ । ४४ ।
१२६	चङि	६ । १ । ११ ।
	झ.	
९९	झोऽन्तः	७ । १ । ३ ।
१०८	झर्जुस्	३ । ४ । १०८ ।
११६	झलो झलि	८ । २ । २६ ।
१२४	झस्यरन्	३ । ४ । १०५ ।
१३०	झषस्तथो	८ । २ । ४० ।

इति भ्वादयः ।

तिङन्तेऽकारादौ ।

पं०		अ०		सू०
१३८	लिङ् सिचावात्मने	१ ।	२ ।	११ ।
१३९	लुग्वादुहदिह	७ ।	३ ।	७३ ।

व.

पं०		अ०		सू०
१३४	विदो लटोवा	३ ।	४ ।	८३ ।
१३४	विदां कुर्वन्त्वि	३ ।	१ ।	४१ ।
१३८	विभाषा लुङ्	२ ।	४ ।	५० ।
१४०	वच उम्	७ :	४ ।	२० ।
१४१	विभाषोर्णोः	१ ,	२	३ ।

पं०		अ०		सू०

श.

पं०		अ०		सू०
१३१	शासिवसि	८ ।	३ ।	६० ।
१३५	श्नसोरल्लो	६ ।	४ ।	१११ ।
१३७	शीङः सार्वधा	७ ।	४ ।	३१ ।
१३७	शीङो रुट्	७ ।	१ ।	६ ।
१३९	शल इगुपधा	३ ।	१ ।	४५ ।

ह

पं०		अ०		सू०
१३१	हुझल्भ्यो	६ ।	४ ।	१०१ ।
१३२	हन्तेर्जः	६ ।	४ ।	३६ ।
१३३	हनोवधलिङि	२ ।	४ ।	४२ ।

तिङन्ते जुहोत्यादौ.

अ.

पं०		अ०		सू०
१४२	अदभ्यस्तात्	७ ।	१ ।	४ ।
१४३	अर्ति पिपर्त्यो	७ ।	४ ।	७७ ।

आ.

पं०		अ०		सू०
१४४	आचहौ	६ ।	४ ।	११७ ।

इ.

पं०		अ०		सू०
१४६	इरितो वा	३ ।	१ ।	५७ ।

ई.

पं०		अ०		सू०
१४४	ईहल्यघोः	६ ।	४ ।	११३ ।

उ.

पं०		अ०		सू०
१४३	उदोष्ठ्यपूर्व	७ ।	१ ।	१०२ ।

ऋ.

पं०		अ०		सू०
१४३	ऋच्छत्यृ	७ ।	४ ।	११ ।

ज.

पं०		अ०		सू०
१४२	जुहोत्यादिभ्यः	२ ।	४ ।	७५ ।
१४२	जुसि च	७ ।	३ ।	८३ ।
१४४	जहातेश्च	६ ।	४ ।	११६ ।

ण.

पं०		अ०		सू०
१४६	णिजांत्रयाणाम्	७ ।	४ ।	७५ ।

द.

पं०		अ०		सू०
१४५	दाधाध्व	१ ।	१ ।	२० ।
१४६	दधस्तथो	८ ।	२ ।	३८ ।

न.

पं०		अ०		सू०
१४६	नाभ्यस्तस्याचि	७ ।	३ ।	८७ ।

भ.

पं०		अ०		सू०
१४२	भीह्रीभृ	३ ।	१ ।	३९ ।

पं०		अ०	सू०
१४३	भियोऽन्यतरस्याम्	६ । ४ ।	११५ ।
१४५	भृञामित्	७ । ४ ।	७६ ।
	ल.		
१४४	लोपो यि	६ । ४ ।	११८ ।
	व.		
१४४	वृतो वा	७ । २ ।	३८ ।

पं०		अ०	सू०
	श.		
१४२	श्लौ	६ । १ ।	१० ।
१४३	शृदृप्रां	७ । २ ।	१२ ।
१४३	श्नाभ्यस्तयो	६ । ४ ।	१२ ।
	स.		
१४४	सिचि च परस्मै	७ । २ ।	४० ।
१४५	स्थाघ्वोरिच्च	१ । २ ।	१७ ।
	ह.		
१४३	हलि	८ । २ ।	७७ ।

तिङन्ते दिवादौ.

	ओ.		
१४७	ओतः श्यनि	७ । ३ ।	७१ ।
	ग.		
१४८	ग्रहिज्या	६ । १ ।	१६ ।
	च.		
१५०	चिणो लुक्	६ । ४ ।	१०४ ।
१५०	चिण् ते पदः	३ । १ ।	६० ।
	ज.		
१५०	जनिवध्योश्च	८ । ३ ।	३५ ।
	द.		
१४७	दिवादिभ्यः श्यन्	३ । १ ।	६९ ।
१४९	दीङो युडचि	६ । ४ ।	६३ ।
१५०	दीपजनबुधपूरि	३ । १ ।	६१ ।

	म.		
१४९	मस्जिनशो	७ । १ ।	६० ।
१४९	मीनातिमिनोति	६ । १ ।	५० ।
	र.		
१४८	रधादिभ्यश्च	७ । २ ।	४५ ।
	व.		
१४७	वाजॄभ्रमु	६ । ४ ।	१२४ ।
१४७	विभाषा घ्राधेट्	२ । ४ ।	७८ ।
	स.		
१४७	सेऽसिचिकृत	७ । २ ।	५७ ।
१५०	सृजिदृशो	६ । १ ।	५८ ।
	ज्ञ.		
१४९	ज्ञाजनोर्जा	७ । ३ ।	७९ ।

तिङन्ते स्वादौ.

तिङन्ते तुदादौ.

तिङन्ते रुधादौ.

पं०		अ० सू०	पं०		अ० सू०
	अ.			र.	
१६१	अञ्जेः सिचि	७। २। ७१।	१५९	रुधादिभ्यः श्नम्	३। १। ७८।
	त.			श.	
१६०	तृण इम्	७। ३। ९२।	१६१	श्नान्नलोपः	६। ४। २३।
१६१	तिप्यनस्तेः	८। २। ७३।		स.	
	भ.				
१६२	भुजोऽनवने	१। ३। ६६।	१६१	सिपि धातोरुर्वा	८। २। ७४।

तिङन्ते तनादौ.

पं०		अ० सू०	पं०		अ० सू०
	अ.			न.	
१६४	अत उत्सार्वधातुके	६। ४। ११०।	१६४	नभकुर्छुराम्	८। २। ७९।
	उ.		१६५	नित्यं करोतेः	६। ४। १०८।
१६५	उपात्प्रतियत्न	६। १। १३९।		य.	
	ज.		१६३	ये विभाषा	६। ४। ४३।
१६४	जनसनखनां	६। ४। ४२।	१६५	ये च	६। ४। १०९।
	त.			स.	
१६३	तनादि कृञ्भ्यः	३। १। ७९।	१६५	सम्परिभ्यांकरोतौ	६। १। १३७।
१६३	तनादिभ्यस्तथा	२। ४। ७९।	१६५	समवायेच	६। १। १३८

तिङन्ते क्र्यादौ.

पं०		अ० सू०	पं०		अ० सू०
	क.			ज.	
१६६	क्र्यादिभ्यः श्ना	३। १। ८१।	१६८	जॄस्तम्भु मुचु	३। १। ५८।
	ग.			न.	
१६९	ग्रहोऽलिटि	७। २। ३७।	१६९	न लिङि	७। २। ३९।

तिङन्ते यङन्ते.

पं०	अ०	सू०
	क.	
१७८	क्षुभ्नादिषु च	८ । ४ । ३९ ।
	ग.	
१७६	गुणो यङ्लुकोः	७ । ४ । ८२ ।
	द.	
१७७	दीर्घोऽकितः	७ । ४ । ८३ ।
	ध.	
१७६	धोतोरेकाचो	३ । १ । २२ ।
	न.	
१७७	नित्यं कौटिल्ये	३ । १ । २३ ।
	य.	
१७७	यस्य हलः	६ । ४ । ४९ ।
	र.	
१७७	रीगृदुपध	७ । ४ । ९० ।

तिङन्ते यङ्लुगन्ते.

पं०	अ०	सू०
	य.	
१७८	यङोऽचि च	२ । ४ । ७४ ।
१७८	यङो वा	७ । ३ । ९४ ।

तिङन्ते नामधातौ.

पं०	अ०	सू०
	अ.	
१८२.	अनुनासिकस्य क्वि	६ । ४ । १५ ।
	उ.	
१८१	उपमानादाचारे	३ । १ । १० ।
	क.	
१८०	क्यचि च	७ । ४ । ३३ ।
१८०	क्यस्य विभाषा	६ । ४ । ५०. ।
१८१	काम्यच्च	३ । १ । ९ ।
१८३	कष्टाय क्रमणे.	३ । १ । १४ ।
	न.	
१८०	नः क्ये	१ । ४ । १५ ।
	श.	
१८३	शब्दवैरकलहाभ्र	३ । १ । १७ ।
	स.	
१७९	सुप आत्मनः	३ । १ । ८ ।
१८०	सुपो धातुप्राति	२ । ४ । ७१ ।

तिङन्ते कण्ड्वादौ.

तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रियायाम्.

तिङन्ते परस्मैपदप्रक्रियायाम्.

तिङन्ते भावकर्मप्र.

पं०	अ०	सू०
	अ.	
१९१	आतो युक्	७।३।३३।
	च.	
१८९	चिण् भावकर्म	३।१।६६।
	त.	
१९०	तनोतेर्यकि	६।४।४४।
१९१	तपोऽनुतापे	३।१।६५।
	भ.	
१८८	भावकर्मणोः	१।३।१३।
१९१	भञ्जेश्चचिणि	६।४।३३।
	व.	
१९१	विभाषा चिण्णमुलोः	७।१।६९।
	स.	
१८८	सार्वधातुके	३।१।६७।
१८९	स्यसिचसीयुट्	६।४।६२।

तिङन्ते कर्मकर्तृप्र.

पं०	अ०	सू०
	क.	
१९२	कर्मवत्कर्मणा	३।१।८७।

तिङन्ते लकारार्थे.

पं०	अ०	सू०
	अ.	
१९२	अभिज्ञावचने	३।२।११२।
	न.	
१९१	न यदि	३।२।११३।
	ल.	
१९३	लट्स्मे	३।२।११८।
	व.	
१९३	वर्तमान सामीप्ये	३।३।१३१।
	ह.	
१९३	हेतु हेतुमतो	३।३।१५६।

इति तिङन्तम्.

कृदन्ते कृत्यप्र.

पं०	अ०	सू०
	अ.	
१९६	अचो यत्	३।१।९७।
	ई.	
१९६	ईद्यति	६।४।६५।

कारके.

बहुव्रीहौ.

द्वन्द्वे.

समासान्त प्रकरणे.

तद्धितेऽपत्याधिकारे.

तद्धिते चातुरर्थिके.

तद्धिते शैषिकप्रकरणे.

तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणे.

तद्धिते ठगधिकारे.

तद्धिते प्राग्घितीयप्रकरणे.

पृ०	सू०	अ०
२६४	प्राणिस्थादातो	५ । २ । ९६ ।
२६५	प्राग्दिशो	५ । ३ । १ ।
२६५	पञ्चम्यास्त	५ । ३ । ७ ।
२६६	पर्यभिभ्यां	५ । ३ । ९ ।
२६७	प्रकारवचने	५ । ३ । २३ ।
२६८	प्रशस्य श्रः	५ । ३ । ६० ।
२६८	प्रकृत्यैकाच्	६ । ४ । १६३ ।
२७०	प्रागिवात्कः	५ । ३ । ७० ।
२७१	प्रज्ञादिभ्यश्च	५ । ४ । ३८ ।
	ब.	
२३९	बहोर्लोपो	६ । ४ । १५८ ।
२६९	विभाषा सुपो	५ । ३ । ६८ ।
२७०	बहूनां जाति	५ । ३ । ९३ ।
२७१	बह्वल्पा	४ । ५ । ४२ ।
	य.	
२६२	यत्तदेतेभ्यः	५ । २ । ३९ ।
	र.	
२६०	रङ्कतो	६ । ४ । १६१ ।
२६४	लोमादिपामादि	५ । २ । १०० ।
	व.	
३६०	वर्णदृढादिभ्यः	५ । १ । १२३ ।
२६१	व्रीहिशाल्योः	५ । २ । २ ।
२६४	व्रीह्यादिभ्यश्च	५ । २ । ११६ ।
२६५	वाचोग्मिनिः	५ । २ । १२४ ।
२६९	विन्मतो	५ । ३ । ६५ ।
२७१	विभाषा साति	५ । ४ । ५२ ।
	श.	
२६३	श्रोत्रियश्छ	५ । २ । ८४ ।
	ष.	
२६२	षट्कति कतिपय	५ । २ । ५१ ।
	स.	
२६२	सख्युर्यः	५ । १ । १२६ ।
२६२	संख्याया	५ । २ । ४२ ।
२६३	सपूर्वाच्च	५ । २ । ८७ ।
१६६	सप्तम्यास्त्र	५ । ३ । १० ।
२६६	सर्वैकान्य	५ । ३ । १५ ।
२६६	सर्वस्य सो	५ । ३ । ६ ।
२७१	सात्पदाद्योः	८ । ३ । १११ ।
	ह.	
२६१	हैयङ्गवीनं	५ । २ । २३ ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणं

पृ०	सू०	अ०
	अ.	
२०३	अजाद्यतः	४ । १ । ४ ।
	इ.	
२०७	इन्द्र वरुण	४ । १ । ४९ ।
२०९	इतो मनुष्य	४ । १ । ६५ ।
	उ.	
२०३	उगितश्च	४ । १ । ६ ।

समाप्ता सूत्रानुक्रमणिका ।

वर्णसमाम्नायस्थान्त्येत्संज्ञकवर्णजन्मनामष्टाध्यायीव्यवहृतानाम्प्रत्याहाराणां कोष्ठानि ।

१ अक्	८ अग्	१५ ऐच्	२२ जश्	२९ भष्	३६ रल्
२ अच्	९ इक्	१६ खञ्	२३ झञ्	३० मय्	३७ वल्
३ अट्	१० इच्	१७ खर्	२४ झर्	३१ यञ्	३८ वश्
४ अण्	११ इण्	१८ ङम्	२५ झल्	३२ यण्	३९ शर्
५ अण्	१२ उक्	१९ चय्	२६ झश्	३३ यम्	४० शल्
६ अम्	१३ एङ्	२० चर्	२७ झष्	३४ यय्	४१ हल्
७ अल्	१४ एच्	२१ छव्	२८ बश्	३५ यर्	४२ हश्

स्वराणामष्टादशभेदज्ञापकम् ।

अक्षराणि	अ इ उ ऋ ऌ		अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ		अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ
१	ह्रस्वोदात्तानुनासिकः	७	दीर्घोदात्तानुनासिकः	१३	प्लुतोदात्तानुनासिकः
२	ह्रस्वोदात्ताननुनासिकः	८	दीर्घोदात्ताननुनासिकः	१४	प्लुतोदात्ताननुनासिकः
३	ह्रस्वानुदात्तानुनासिकः	९	दीर्घानुदात्तानुनासिकः	१५	प्लुतानुदात्तानुनासिकः
४	ह्रस्वानुदात्ताननुनासिकः	१०	दीर्घानुदात्ताननुनासिकः	१६	प्लुतानुदात्ताननुनासिकः
५	ह्रस्वस्वरितानुनासिकः	११	दीर्घस्वरितानुनासिकः	१७	प्लुतस्वरितानुनासिकः
६	ह्रस्वस्वरिताननुनासिकः	१२	दीर्घस्वरिताननुनासिकः	१८	प्लुतस्वरिताननुनासिकः

आभ्यन्तरवाह्यप्रयत्नज्ञानार्थं कोष्ठकम् ।

वाह्याः	विवार श्वास अघोष अल्पप्राण	विवार श्वास अघोष महाप्राण		संवार, नाद, घोष, अल्पप्राण				संवार, नाद, घोष, महाप्राण	
					उदात्त, अनुदात्त स्वरित				
अक्षराणि	क च ट त प	ख छ ठ थ फ	श ष स	ग ङ ज ञ ड ण द न ब म	अ	इ ए उ ओ ऋ ऐ ऌ औ	य र ल व	घ झ ढ ध भ	ह
आभ्यन्त प्र.	स्पृष्ट		ईषद्विवृत	स्पृष्ट	संवृत	विवृत	ईषत्स्पृष्ट	स्पृष्ट	ईषद्विवृत

वर्णस्थानानि ।

अ	क ख ग घ ङ हः	कण्ठः.
इ	च छ ज झ ञ य श	तालु.
ऋ	ट ठ ड ढ ण र ष	मूर्धा.
ऌ	त थ द ध न ल स	दन्ताः.
उ	प फ ब भ म ᳵप	ओष्ठौ.
	ञ म ङ ण न	नासिका,
ए ऐ		कण्ठ तालु.
ओ औ		कण्ठोष्ठम्.
व		दन्तोष्ठम्.
ᳵक		जिह्वामूलम्.
ं		नासिका.

लघुसिद्धान्तकौमुदीविषयानुक्रमः ।

इत्यनुक्रमः ।

—:०:—

श्रीः ।

लघुसिद्धान्तकौमुदी ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ।

अइउण् १ ऋऌक् २ एओङ् ३ ऐऔच् ४

शुद्धामिति । शुद्धस्वरूपां निर्दुष्टामिति यावत् ।

गुण्यामिति । गुणत्रयमध्ये प्रशस्त (सत्व) गुणवतीमित्यर्थः । उक्तविशेषणद्वयं ग्रन्थपक्षेऽपि योज्यम् । तथा हि, शुद्धां काठिन्यादिदोषशून्यामित्यर्थः । गुण्यां शब्दव्युत्पादनज्ञानाद्युत्कर्षयुक्तामित्यर्थः ।

पाणिनीयेति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तत्र प्रवेशस्तस्मै । पाणिनिप्रणीतमहाव्याकरणे बालानां झटिति बुद्धिप्रवेशार्थमित्यर्थः ।

लघुसिद्धान्तेति । मोदत इति मुदः को मुदः कुमुदश्चन्द्रस्तस्येयं ज्योत्स्ना कौमुदी लघ्वी चासौ सिद्धान्तकौमुदी चेति ताम् । अत्यल्पाम (संक्षिप्ताम) प्यनेकशब्दसिद्धान्तार्थप्रकाशजनिकामित्यर्थः ।

हयवरट् ५ लण् ६ ञमङणनम् ७ झभञ् ८ घढधष् ९ जबगडदश् १० खफछठथचटतव् ११ कपय् १२ शषसर् १३ हल् ॥ १४ ॥

हयवरडिति । अट् अश् इण् प्रत्याहारेषु हकारग्रहणार्थोऽत्र हकारोपदेशः । अटि हकारोपदेशप्रयोजनं तु—अर्हेणेत्यत्र अड्व्यवायेऽपीति सूत्रेण णत्वसिद्धिः । अशि हकारोपदेशप्रयोजनं देवा हसन्तीत्यत्र भो भगो इत्यशनिमित्तकं रोर्यत्वम् । हशि हकारोपदेशप्रयोजनं देवो हसतीत्यत्र हशि चे त्युत्वं च । इणि हकारोपदेशप्रयोजनं लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे इत्यत्र विभाषेटः, इत्यनेन वैकल्पिकढत्वसिद्धिः ।

लणिति । अइउणित्यत्र णकारानुबन्धेनैवाऽणादिप्रत्याहारसिद्धौ पुनरिह णकारानुबन्धो व्यर्थ इति नाशङ्क्यम् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमितिपरिभाषाज्ञापकत्वेन तस्य सार्थक्यात् ।

हलिति । हयवरडित्यत्र हकारोपदेशेनैव सिद्धौ पुनरिह हकारोपदेशो व्यर्थ इति नाशङ्क्यम्, वल् रल् झल् शल् प्रत्याहारेषु हकारग्रहणार्थत्वेनात्र हकारोपदेशस्य सार्थक्यात् । तथा हि—वलि हकारोपदेशप्रयोजनं—रुदिहि स्वपिहि, अत्र रुदादिभ्यः सार्वधातुके इति वलादिलक्षणस्येटः सिद्धिः । रलि हकारोपदेशप्रयोजनं, स्निहित्वा स्नेहित्वा, अत्र न क्त्वा सेडिति निषेधशास्त्रं बाधित्वा रलो व्युपधाद्धलादेः संश्चेत्यनेन वैकल्पिककित्वविधानादुक्तरूपद्वयसिद्धिः । झलि हकारोपदेशप्रयोजनम्—अदाग्धामित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वेन हकारस्य झल्त्वात् झलो झलीति सलोपरूपम् । शलि हकारोपदेशप्रयोजनम्—अलिक्षदित्यत्र शल इगुपधादनिटः क्सः, इति च्लेः क्सादेशरूपम् ॥

इति माहेश्वराणि सूत्राणि अणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः, लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः ॥

इति माहेश्वराणीति । महाँश्चासावीश्वरो महेश्वरः शिवस्तस्मादागतानि माहेश्वराणि (महेश्वरशब्दात् तत आगत इति सूत्रेण तद्धिताऽण्प्रत्यये माहेश्वरशब्दो निष्पन्नः) ।

अण् आदिर्यासां ता अणादयो द्विचत्वारिंशत्संज्ञास्ता एवार्थः प्रयोजनं येषां तान्यणादिसंज्ञार्थानि । इतीमानि माहेश्वराणि महेश्वरादागतानि पाणिनिमुनिलब्धानि सूत्राणि चतुर्दशसंख्यकानि अणादिसंज्ञार्थानि अणादिसंज्ञासिद्धिप्रयोजनकानि सन्तीत्यर्थः । एषां चतुर्दशसूत्राणां प्रणेता न महेश्वरो नापि पाणिनिः किन्तु ताण्डवनृत्यकाले प्रसन्नीभूतस्य महेश्वरस्य डमरोः सकाशादुत्पन्नानां तेषां पाणिनेराकर्णनद्वारा लाभः । अत एषामनादित्वादेतन्मूलकस्य पाणिनिप्रणीतव्याकरणस्यैव वेदाङ्गत्वमित्यवसेयम् । तथा च शिक्षावचनम्—

नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च वारम् । उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥ इति ॥

एषामिति ॥ एषां चतुर्दशसूत्राणामन्त्या अन्ते भवा ण् क् ङादयो वर्णा इत इत्संज्ञकाः सन्तीत्यर्थः ।

हकारादिष्विति । हकारादिषु हयवरडित्यादिसूत्रघटकहकारादिवर्णेषु योऽकारः स उच्चारणार्थ स्तस्य हकारादिवर्णानामुच्चारणमेव प्रयोजनं नत्वसौ ग्रहणार्थ इति । नाचं विना व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीति भाष्योक्तेरिति भावः ।

लण्मध्येत्त्विति । लण्सूत्रघटकोऽकार इत्संज्ञको रप्रत्याहारसिध्यर्थमिति शेषः । रप्रत्याहारसिद्धौ (उरण रपरः) इत्यत्र रेफेण

हलन्त्यम् १ । ३ । ३ ॥

उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥

अदर्शनं लोपः १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्थाः ।

आदिरन्त्येन सहेता १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

रेफलकारोभयवर्णग्रहणे ऋकारस्थानिकावरारौ लृकारस्थानिकावलालौ चादेशा भवन्तीति बोध्यम् ।

उपदेश आद्योच्चारणमिति । आद्यानां शिवपाणिनिप्रभृतीनामुच्चारणमुपदेशः । अथवा, आद्यञ्च तदुच्चारणञ्चेत्याद्योच्चारणम् प्रथममुच्चारणमित्यर्थः । शिवपाणिनिप्रभृतीनामिति शेषः । तथा च शिवपाणिनिप्रभृतीनामाद्यमुच्चारणमुपदेशः । केचित्तु—

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः । इत्याहुः ।

प्रसक्तस्येति । शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तस्य प्राप्तोच्चारणस्येत्यर्थः । दर्शनसामान्यर्थकत्वात्तस्य च निषेधाऽसम्भवादुच्चारणसत्ताया एव निषेध इति भावः ।

णादयोऽणाद्यर्था इति । अण् आदिर्येषां तेऽणादयस्तेऽर्थः प्रयोजनं येषां तेऽणाद्यर्थाः । णादयो णकृङ्प्रभृतयोऽनुबन्धवर्णा अणाद्यर्थाः अणादिप्रयोजनका इत्यर्थः ।

स्यात् । यथाऽणिति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमच्हल्अ-लित्यादयः ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ ३ श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ।

उच्चैरुदात्तः १ । २ । २९ ॥

ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागनिष्पन्नोऽजुदात्त-संज्ञः स्यात् ।

नीचैरनुदात्तः १ । २ । ३० ॥

ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागनिष्पन्नोऽजनु-दात्तसंज्ञः स्यात् ।

समाहारः स्वरितः १ । २ । ३१ ॥

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सो-ऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वा-भ्यां द्विधा ।

ऊकाल इति । वर्णसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यादुकारस्याऽतथा-त्वात्तद्घटितसूत्रमयुक्तमिति नाऽऽशङ्कनीयम् । कुक्कुटरुते उकारे एक-द्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादीनामनुक्तेः । एकद्वित्रिमात्रिकोकाराणामुच्चारण-कालसदृशोच्चारणकालविशिष्टोऽच् क्रमशो ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञको भव-तीति सूत्रार्थः ।

स नवविधोऽपीति । स ह्रस्वादिसंज्ञकोऽच नवविधोऽपि उदा-

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १ । १ । ८ ॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

त्तादिभेदेन नवप्रकारोऽपि प्रत्येकमेकैकशोऽनुनासिकानुनासिकत्वाभ्यां धर्माभ्यां द्विधा द्विविधोऽनुनासिको निरनुनासिकश्चेत्यर्थः । इत्थं हि नवप्रकारः—

ह्रस्वोदात्तः	ह्रस्वानुदात्तः	ह्रस्वस्वरितः
दीर्घोदात्तः	दीर्घानुदात्तः	दीर्घस्वरितः
प्लुतोदात्तः	प्लुतानुदात्तः	प्लुतस्वरितः

मुखनासिकेति । मुखेनोपसहिता नासिका मुखनासिका, उच्यतेऽसौ वचनः, मुखनासिकया वचनो मुखनासिकावचनः । नासैव नासिका तामनुगतोऽनुनासिकः ।

तदित्थमिति । ऊकालेत्यादिसूत्रपञ्चकावत्फलितं तदित्थमित्यर्थः ।

एचामपीति । एच्प्रत्याहारस्थवर्णानाम् 'ए ओ ऐ औ' त्येतेषामित्यर्थः ।

तुल्यास्येति । तोलनं तुला तुल्या समितं तुल्यम् आस्ये भवमास्यं, तुल्यञ्च तुल्यश्च तुल्ये आस्यंच प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् । सूत्रे आस्यशब्दः ताल्वादिस्थानबोधकः प्रयत्नशब्दश्चाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नबोधकः तथाच यस्य-वर्णद्वयस्य ताल्वादिस्थानाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नौ सदृशौ स्तस्तद्वर्णद्वयं मिथः सवर्णसंज्ञकमिति

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य ॥ यत्नो द्विधा । आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा । स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्प-

---

सूत्रस्य निष्कर्षः ।

अकुहेति । अत्र कुशब्देन क ख ग घ ङेतिवर्णपञ्चकस्य ग्रहणम् । एवमग्रे चुटुतुपुशब्देभ्योऽपि , तत्तद्वर्गस्थवर्णपञ्चकस्य तत्र तत्र ग्रहणम्बोध्यम् ।

नासिका चेति । अत्र चशब्देन स्वस्ववर्गानुकूलस्य ताल्वादेः स्थानस्य समुच्चयः ।

जिह्वामूलीयस्येति । कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशस्येत्यर्थः ।

यत्न इति । यत्नशब्दोऽत्र प्रयत्नार्थको बोध्यः ।

स्पृष्टेति । वर्णोच्चारणे कण्ठाद्यवयवेषु जिव्हाग्रादीनां पूर्णस्पर्शे स्पृष्टप्रयत्नः । वर्णोच्चारणे जिह्वाग्रादीनामत्यल्पस्पर्शे ईषत्स्पृष्टप्रयत्नः । उच्चारणकालेऽवयवानामत्यल्पविवृतावीषत्प्रयत्नः । सम्यक् विवृतौ विवृतप्रयत्नः । वर्णोच्चारणेऽवयवानां संकुचितत्वे संवृतप्रयत्नः ।

स्पर्शानामिति । कादिमपर्यन्तानामित्यर्थः ।

र्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च । हशः संवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः । शल ऊष्माणः । अचः स्वराः । ᳵ क ᳵ ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ᳵ प ᳵ फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ॥

अन्तस्थानामिति । यरलवानामित्यर्थः ।

ऊष्मणामिति । शषसहवर्णानामित्यर्थः ।

प्रयोग इति । वाक्ययोजनादशायामित्यर्थः ।

प्रक्रियादशामिति । साधनावस्थायामित्यर्थः ।

बाह्येति । वर्णोत्पत्त्यनन्तरजातो यत्नो बाह्यप्रयत्न इत्युच्यते ।

खर इति । खरः खफछठथचटतकपशषसहा वर्णा इत्यर्थः । विवारा इति । विवारप्रयत्नवन्त इत्यर्थः ।

यण इति । यरलवा इत्यर्थः ।

शल इति । शषसहा इत्यर्थः ।

अच इति । अच्प्रत्याहारस्था वर्णा इत्यर्थः । स्वरा इत्युन्ते ।

अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥

प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाऽण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु एते उदितः । तदेवम् । अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवं ऌकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

परः सन्निकर्षः संहिता १ । ४ । १०९ ॥

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ १ । १ । ७ ।

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

अणुदिति । अत्राऽप्रत्ययपदमादेशादौ सवर्णग्रहणव्यावृत्त्यर्थकम् । अप्रत्ययपदस्यैवाऽविधीयमान इत्यर्थः । अविधीयमान इतिपदमण एव विशेषणं नतूदिदित्यस्यापि । आविधीयमानोऽण् सवर्णबोधकः, उदितो विधीयमानस्यापि सवर्णबोधकत्वमित्यर्थः ।

अत्रैवाणिति । अस्मिन्नेव सूत्रे परणकारेणाऽण्प्रत्याहारग्रहणं नान्यत्रेत्यर्थः । अत्र च व्याख्यानमेव प्रमाणं तच्चेह विस्तरभयान्न प्रपञ्चितम् । तदुक्तं भाष्यकृता—

पूर्वेणैवाण्ग्रहाः सर्वे परेणैवेण्ग्रहा मताः ।
ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु ॥

संहितेति । स्वभावसिद्धार्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायशून्यः संहिता ।

अज्भिरिति । स्वरसंज्ञकवर्णैर्व्यवधानशून्या हल्वर्णाः संयोगसंज्ञका भवन्तीत्यर्थः ।

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथाच्सन्धिप्रकरणम् ।

इको यणचि ॥ ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

सुप्तिङन्तमिति । सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ तावन्ते यस्य तत्सुप्तिङन्तम् ॥

सुप्तिङोः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया तदन्तविधौ सुप्तिङ्पदाभ्यामेव सुबन्ततिङन्तरूपार्थलाभे सूत्रेऽन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभाषाज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यादिति बोध्यम् ॥

इकोयणचि । इकः स्थानषष्ठीत्वात् (षष्ठीस्थाने योगा) इति परिभाषया स्थानार्थलाभस्तदाह—इकः स्थान इति.। संहितायामित्यधिकारः । इकामुच्चारणप्रसङ्गे यणामुच्चारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

वर्णान्तरेणेति । अन्यवर्णेनेत्यर्थः ।

अव्यवहितस्येति । व्यवधानशून्यस्येत्यर्थः ।

स्थानेऽन्तरतमः १ । १ । ५० ॥

प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध्य् उपास्य इति जाते ॥

अनचि च ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि ॥

झलां जश् झशि ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् । यलोपे प्राप्ते (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) सुद्ध्युपास्यः ।

स्थानेऽन्तरतमः । अत्र स्थानशब्दः प्रसङ्गार्थकः सतिसप्तम्यन्तश्च । अन्तरतमशब्दश्च सादृश्यार्थकस्तथाच प्रसङ्गे सतीत्याद्यर्थलाभः । षष्ठी स्थाने योगेत्यतः स्थानेग्रहणानुवृत्त्यैवोक्तार्थलाभे स्थानेग्रहणं (यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः) इति परिभाषाज्ञापनार्थमिति बोध्यम् ।

अनचिच । अचो रहाभ्यामिति सूत्रादचो द्वे इति पदद्वयं यरोऽनुनासिक इति सूत्रात् यरो वेति पदद्वयञ्चानुवर्तते तदाह— अचः परस्येयादि । अच् प्रत्याहारः । यर् च प्रत्याहारः ॥

संयोगान्तमिति । हसल्समुदायो हि संयोगस्तस्यान्तमित्यर्थः ।

षष्ठीनिर्दिष्ट इति । षष्ठीविभक्तिप्रत्ययनिर्दिष्ट इत्यर्थः । तथा

मङ्करिः । धात्रंशः । लाकृतिः ॥

एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥

समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गव्यम् नाव्यम् । (अध्वपरिमाणे च). गव्यूतिः ॥

अदेङ् गुणः १ । १ । २ ॥

अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७० ॥

च सूत्रस्यायमर्थः षष्ठीविभक्तिप्रत्ययनिर्दिष्ट आदेशोऽन्त्यस्याऽलः स्थाने भवतीति ।

यकारादाविति । यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति परिभाषया तदादिलाभेन यकारादावित्यर्थः ।

गव्यमिति । गोर्विकारो गव्यम् । गोशब्दात् यत्प्रत्ययः ।

नाव्यमिति । नावा तार्यं नाव्यम् । नौशब्दात् नौवयोधर्म इति तद्धितसूत्रेण यत्प्रत्ययः ।

अध्वपरिमाणे च । मार्गप्रमाणेऽर्थे ओतः स्थाने वान्तादेश इत्यर्थः । गव्यूतिरिति क्रोशयुगस्य संज्ञा ।

अदेङिति । अ ए ओ इमे वर्णा गुणसंज्ञका इत्यर्थः ।

तपर इति । तपरपदे बहुव्रीहितत्पुरुषसमासद्वयं व्याख्यानात्तदाह—तःपरो यस्मात् स च तात्परश्चेति ।

Jagar Nath Pandey

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणो वर्णस्सम-कालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥

आद्गुणः ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । उपेन्द्रः । गङ्गोदकम् ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥

उरण् रपरः १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिः । तवल्कारः ॥

लोपः शाकल्यस्य ८ । ३ । १९ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे ॥

आद्गुणः । इको यणचीत्यतोऽचीत्यस्यानुवृत्तिः, एकः पूर्वपरयोरित्यधिक्रियते तदाह—अवर्णादचीत्यादि ।

प्रतिज्ञानुनासिक्या इति । पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा आनुनासिक्यविषयकप्रतिज्ञावन्तो भवन्तीत्यर्थः ।

लोपः शाकल्यस्य । ओतो गार्ग्यस्येत्यनेन विशेषरूपेणौकारान्ताल्लोपविधानात् नात्र भोभगो अघोशब्दानुवृत्तिः । भोभगो इति सूत्रादशीत्यस्य व्योर्लघु इति सूत्राद्व्योरित्यस्य चानुवृत्तिस्तदाह—अवर्णपूर्वयोरित्यादि ।

पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । १ ॥

सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । हर इह, हरयिह । विष्ण इह विष्णविह ॥

वृद्धिरादैच् १ । १ । १ ॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

एत्येधत्यूठ्सु ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् (अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्)

पूर्वत्राऽसिद्धम् । अधिकारसूत्रमिदम् । अधिकारत्वं च स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधजनकत्वाभाववत्त्वे सति उत्तरोत्तरसम्बन्धत्वरूपम् । अधिकारत्वे फलमाह—त्रिपाद्यामपीति ।

वृद्धिरेचि । आद्गुण इत्यस्मात् आदित्यनुवर्तते ।

गुणापवाद इति । आद्गुण इति सूत्रेण प्राप्तस्य बाधक इत्यर्थः ।

एत्येधत्यूठ्सु । अत्र वृद्धिरेचीतिसूत्रादनुवृत्तमेचीतिपदम् एत्येधत्योरेव विशेषणं नतु ऊठस्तस्यैजादित्वाऽसम्भवादित्यभिप्रायेणाह--एजाद्योरिति । सूत्रमिदं पररूपगुणयोर्बाधकम् । उपैति, उपैधत इति च रूपद्वयम् । इण् गतौ । एध वृद्धौ । अनयोः ।

अक्षौहिणी सेना (प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु) प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः (ऋते च तृतीयासमासे) सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् । परमर्तः (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे) प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि सु उद् अभि प्रति परि उप एते प्रादयः ॥

भूवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

उपसर्गादृति धातौ ६ । १ । ९१ ॥

अक्षौहिणीति । ऊहोऽस्यास्तीति ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । अक्षाणामूहोऽस्त्यस्या इति न विग्रह स्तथा सति अक्षौहिणीत्येव तत्रार्थवदूहिनीशब्दपरत्वाऽभावेन वृद्धेरप्राप्तेः ।

परमर्त इति । परमश्चासौ ऋतश्चेति विग्रहे कर्मधारयसमासः ।

प्रवत्सतरेति । अत्र वसनार्णेत्यत्र ऋणशब्दो नत्वर्णशब्दो बोध्यः ।

भूवादय इति । भूश्च वाश्च भूवौ आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषां ते भूवादयः । अत्रैक आदिशब्दो व्यवस्थावाचकोऽपरश्च प्रकारवाचकः । प्रकारश्च भेदसादृश्यं तेन भूप्रभृतयो वा सदृशा इत्यर्थः । सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वधर्मेण तदाह–क्रियावाचिन इति ।

उपसर्गादृति धातौ । आद्गुण इतिसूत्रादादित्यनुवृत्तं विशेषणम् उपसर्गादिति सूत्रस्थं पदं विशेष्यं येन विधिरिति सूत्रेण विशेषणेन तदन्तविधिस्तदाह—अवर्णान्तादिति ।

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्। प्रार्च्छति।

एङि पररूपम् ६।१।९४॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति॥

अचोऽन्त्यादि टि १।१।६४॥

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्) तच्च टेः। शकन्धुः कर्कन्धुः। मनीषा। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः॥

ओमाङोश्च ६।१।९५॥

ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायोंनमः। शिव एहि॥

अन्तादिवच्च ६।१।८५॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत् परस्यादिवत् स्या-

आदिति। आद्गुण इत्यत आदित्यनुवर्तते।

शकन्धुः। शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः।

कर्कन्धुः। कर्काणां राजविशेषाणामन्धुः कूपः।

अन्तादिवच्च। एकादेशस्य पूर्वस्थानिघटितपूर्वसमुदाये परस्थानिघटितपरसमुदाये च यो धर्मः स एकादेशविशिष्टे पूर्वस्मिन् परस्मिंश्चातिदिश्यते। एकदा पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा पूर्वान्तवद्भावपरादिवद्भावेतिव्यवहारद्वयं न भवतीति बोध्यम्।

शिवेहीति। शिव—आ—इहि इत्यत्र धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वात्प्राग्गुणे तत ए इत्यस्य अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पूर्वान्तवद्भावे-

त् । शिवेहि ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ।

अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । होतॄकारः ।

एङः पदान्तादति ६ । १ । १०९ ॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेव । विष्णोऽव ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते । गो अग्रम्, गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

अनेकाल शित्सर्वस्य १ । १ । ५५ ॥

इति प्राप्ते ॥

ङिच्च १ । १ । ५३ ॥

ङिदनेकालप्यन्तस्यैव स्यात् ॥

नाऽऽङ्त्वात् ओमाङोश्चेति पररूपं शिवेहीति सिद्धम् ।

अकः सवर्णे दीर्घः । इको यणचीति सूत्रादचीत्यनुवर्तते । एकः पूर्वपरयोरित्यधिक्रियते तदाह—अचि परे पूर्वपरयोरिति । अत्र लाघवात् अकोऽकि दीर्घ इत्येव सुवचम् ।

प्रकृतिभाव इति । संहितायामपि पूर्ववात्स्थितिरित्यर्थः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य । अनेका अलो यस्यासावनेकाल् । श् इद्यस्यासौ शित् ।

ङिच्च । ङ् इद्यस्यासौ ङित् । उक्तसूत्राऽपवादोऽयम् ।

अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यादचि । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि ॥

इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

दूराद्धूते च ८ । २ । ८४ ॥

दूरात् सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा स्यात् ।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥

एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू ॥

अदसो मात् १ । १ । १२ ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ।

चादयोऽसत्त्वे १ । ४ । ५७ ॥

प्लुतप्रगृह्या इति । प्लुताश्च प्रगृह्याश्चैतेषामितरेतरद्वन्द्वः प्लुतप्रगृह्याः । प्लुतसंज्ञकाः प्रगृह्यसंज्ञकाश्चेत्यर्थः ।

अस्मादिति । अदसो मकारादित्यर्थः ।

चादयोऽसत्त्वे । च आदिर्येषां ते चादयः । सत्त्वं द्रव्यं

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः ॥

प्रादयः १।४।५८ ॥

एतेऽपि तथा स्युः ॥

निपात एकाजनाङ् १।१।१४ ॥

एकाऽच् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात्। इ इन्द्रः। उ उमेशः। वाक्यस्मरणयोरङित्। आ एवं नु मन्यसे। आ एवं किल तत्। अन्यत्र ङित्। ईषदुष्णम् ओष्णम्।

ओत् १।४।१५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १।१।१६ ॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिक इतौ परे। विष्णो इति, विष्ण इति विष्णविति ॥

मय उञो वो वा ८।३।३३ ॥

मयः परस्य उञो वो वा स्यात् अचि। किम्वुक्तम्, किमु उक्तम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७॥

तद्भिन्नमसत्वमद्रव्यमित्यर्थस्तदाह—अद्रव्यार्था इत्यर्थः।

एकाजिति। एकश्चासावच्चेत्यसावेकाच्। उदाहरणे इ शब्दो वितर्कार्थकः। उशब्दो विस्मयार्थकः।

अन्यत्र ङिदिति।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि। ह्रस्वविधि-सामर्थ्यान्न स्वरसन्धिः। चक्रि अत्र। चक्र्यत्र। पदान्ता इति किम् ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। गौर्य्यौ (न समासे) वाप्यश्वः ॥

ऋत्यकः ६।१।१२८ ॥

ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद्वा। ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः। पदान्ताः किम्। आर्च्छत् ॥

इत्यच्सन्धिः ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्।

स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४० ॥

न समासे। समासे इकोऽसवर्ण इतिसूत्रविहितो ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो नेति तदर्थः।

आर्च्छदिति। ऋधातोर्लङि आटि ऋच्छादेशे रूपम्।

अच् सन्धिरिति। स्पष्टप्रतिपत्तये नात्र कुत्वश्चुत्वे।

स्तोः श्चुना श्चुः। सूच तुश्चेति समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वप्राप्तावपि सौत्रत्वात्पुंस्त्वं बोध्यम्। एवं ष्टुरित्यत्र उत्तरसूत्रे ष्टुरित्यत्रापि च बोध्यम्। निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्याऽभ्युपगमे शकारयोगे शकारस्यैव चवर्गयोगे चवर्गस्यैव च विधानात् शादिति निषेधसूत्रं व्यर्थं स्यादतो नात्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यमिति बोध्यम्।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । रामश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

शात् ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥

ष्टुना ष्टुः ८ । ४ । ४१ ॥

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ८ । ४ । ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् । (अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्) षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्यः ॥

तोः षि ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ॥

झलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३९ ॥

पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद् मुरारिः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्) तन्मात्रम् । चिन्मयम् ॥

शादिति । न पदान्तादित्यतो नेति तोः षीत्यतस्तोरिति चानुवर्तते । तदाह—शात्परस्य तवर्गस्येति ।

तोर्लि ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नस्यानुनासिको लः ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ॥

तस्मादित्युत्तरस्य १ । १ । ६७ ॥

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥

आदेः परस्य १ । १ । ५४ ॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । इति सस्य थः ॥

झरो झरि सवर्णे ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य झरो वा लोपः स्यात् सवर्णे झरि ॥

खरि च ८ । ४ । ५५ ॥

खरि परे झलां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् । उत्तम्भनम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः स्यात् । नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्घरिः, वाग्हरिः ॥

झरो झरि सवर्णे । हलो यमां यमि लोप इत्यतो हलो लोपस्य चानुवृत्तिः, झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिस्तदाह—हलः परस्येत्यादि ।

शश्छोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥

पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तद् शिव इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकारः । तच्छिवः, तच्शिवः । (छत्वममीति वाच्यम्) तच्छ्लोकेन ॥

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । हरिं वन्दे ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् । मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८ । ४ । ५८ ॥

स्पष्टम् । शान्तः ।

वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि, त्वंकरोषि ॥

मो राजि समः क्वौ ८ । ३ । २५ ॥

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ॥

हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य मो वा स्यात् । किम्ह्मलयति,

मो राजि समः क्वौ । क्विपः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ क्विबन्त इत्यर्थलाभः ।

मपर इति । अत्र बहुव्रीहिसमासः । मः परो यस्मादसौ मपर-

किं ह्मलयति। (यवलपरे यवला वा) कियँह्यः किंह्यः। किवँह्वलयति, किं ह्वलयति। किलँह्लादयति, किं ह्लादयति॥

नपरे नः ८।३।२७॥

नपरे हकारे परे मस्य नो वा स्यात्। किन्हुते, किंन्हुते।

ङ्ः सि धुट् ८।३।२९॥

डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्॥

आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः। षट्त्सन्तः, षट्सन्तः॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ८।३।२८॥

स्तस्मिन्। एवं नपर इत्यत्रापि नः परो यस्मादिति विग्रहो बोध्यः। ह्मलयति—ह्वलयति इति रूपद्वयं (ह्मल ह्वल सञ्चलने) अनयो र्बोध्यम्। ह्लादयतीति (ह्लादी सुखे च) त्यस्य रूपम्बोध्यम्।

ङः सिधुट्। ड इत्यत्र पञ्चम्याः सीत्यत्र सप्तम्याश्च निर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्य-तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषासूत्राभ्यां परस्य पूर्वस्य चेत्युभयविधार्थप्राप्तौ—उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति परिभाषया पञ्चमीनिर्देशस्यैव बलीयस्त्वबोधनमित्यत आह—डात्परस्येति।

आद्यन्तौ टकितौ। आदिश्चान्तश्चाऽऽद्यन्तौ—टश्च कश्च टकौ ताविती ययोस्तौ टकितौ। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणपदस्य प्रत्येकं सम्बन्ध-नियतत्वादिच्छब्दस्योभयत्र सम्बन्धस्तदाह—टित्किताविति।

ङकारणकारयोः कुक् टुकावागमौ वा स्तः शरि (चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्) प्राङ्ख्षष्ठः, प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः, सुगण्षष्ठः ॥

नश्च ८ । ३ । ३० ॥

नान्तात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। सन्त्सः, सन्सः ॥

शि तुक् ८ । ३ । ३१ ॥

पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात्। सञ्छंभुः, सञ्चछंभुः, सञ्च्शम्भुः, सञ्शम्भुः ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात्। प्रत्यङ्ङात्मा। सुगण्णीशः। सन्नच्युतः।

समः सुटि ८ । ३ । ५ ॥

समो रुः स्यात् सुटि ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥

पौष्करसादेरिति। पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् तस्यापत्यं पौष्करसादिस्तस्य। एतन्नाम्न आचार्यस्य मते इत्यर्थः।

सञ्छम्भुरिति।

> ञछौ ञचछा ञचशा ञशाविति चतुष्टयम्।
> रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् ।

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च पदान्तस्य रस्य विसर्गः स्यात् । (संपुंकानां सो वक्तव्यः) सँस्स्कर्ता संस्कर्ता ॥

पुमः खय्यम्परे ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुमो रुः स्यात् । पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः ॥

नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः स्यात् ॥

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥

खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । चक्रिँस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । अप्रशान् किम् । प्रशान्तनोति । पदान्तस्येति किम् । हन्ति ॥

नॄन् पे ८ । ३ । १० ॥

नॄनित्यस्य रुर्वा स्यात् पकारे परे ॥

अनुनासिकादिति । ल्यब्लोपपञ्चम्यन्तमिदं तदाह—अनुनासिकं विहायेत्यर्थः ।

अम्पर इति । अमूप्रत्याहारान्तर्गतवर्णः परो यस्मात् स तस्मिन् । खय् प्रत्याहारः ।

पुँस्कोकिल इति । पुमांश्चासौ कोकिल इति विग्रहः ।

कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च ८ । ३ । ३७ ॥

कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य ᳲक ᳲपौ स्तः । चाद्विसर्गः । नॄँᳲपाहि, नॄंᳲपाहि । नॄँःपाहि, नॄंःपाहि नॄन्पाहि, ॥

तस्य परमाम्रेडितम् ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितं स्यात् ॥

कानाम्रेडिते ८ । ३ । १२ ॥

कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते । काँस्कान् कांस्कान् ॥

छे च ६ । १ । ७३ ॥

ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यत् । शिवच्छाया ॥

पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग् वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ॥

इति हल्सन्धिः ।

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥

खरि । विष्णुस्त्राता ॥

वा शरि ८ । ३ । ३६ ॥

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा स्यात् । हरिःशेते, हरिश्शेते ।

ससजुषो रुः ८ । २ । ६६ ।

ससजुषो रुः । अत्र स इति लुप्तषष्ठ्यन्तं पृथक्पदम् । सजुष इति च षष्ठ्यन्तम् ।

पदान्तस्य सस्य सजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् ॥

अतोरोरप्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । शिवोऽर्च्यः ॥

हशि च ३ । १ । ११४ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवोवन्द्यः ॥

भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि । देवा इह, देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ।

हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२ ।

भो भगो अघो अपूर्वस्य लोपः स्याद्धलि । भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि ।

रोऽसुपि ८ । २ । ६९ ॥

अह्नो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः ॥

अतोरोरिति । एङः पदान्तादतीत्यतोऽतीत्यस्यानुवृत्तिस्तदाह—अतीति ।

देवा इहेति । पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेण सापादिकशास्त्रदृष्ट्या त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वबोधनात् लोपः शाकल्यस्येति यलोपस्याऽऽद्गुण इत्यस्य दृष्ट्याऽसिद्धत्वेन गुणात्मकं सन्धिकार्यमत्र न भवतीति बोध्यम्' ।

सर्वेषामिति । आचार्याणामिति शेषो बोध्यः । भोशब्दादिपूर्वक यकारस्य सर्वेषामाचार्याणां मतेन नित्यं लोप इति भावः ।

रोरि ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यत ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३।१११ ॥

ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते । अणः किम् । तृढः । वृढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशिचेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलविरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्यात् हलि नतु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः किम् ।

रोरि । अत्र ढोढे लोप इति सूत्राल्लोपपदानुवृत्तिस्तदाह—लोपः स्यादिति ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य । ढश्च रश्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपस्तस्मिन् । लोपनिमित्तयोरित्यस्याग्रे ढरेफयोरिति शेषो बोध्यः ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् । स्वांशे स्वांशे लब्धावकाशयोः शास्त्रयो र्युगपत्प्राप्तिस्तुल्यबलविरोधस्तस्मिन् ।

एषको रुद्रः। अनञ्समासे किम्। असः शिवः। हलि किम्। एषोऽत्र॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्॥६।१।१३४॥

स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत। सेमामविड्ढि प्रभृतिम्। सैषदाशरथी रामः॥

इति विसर्गसन्धिः॥

अथाऽजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्१।२।४५॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात्॥

कृत्तद्धितसमासाश्च १।१।४६॥

कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः॥

अर्थवदधातुरिति। अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थवत्। दधातिधारयत्यनेकार्थानिति धातुर्न धातुरधातुः। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययो न प्रत्ययोऽप्रत्ययः। पदं पदं प्रतिपदं तत्र भवं प्रातिपदिकम्। प्रत्ययपदावृत्तिः तत्रैकः प्रत्ययपरोऽपरश्च प्रत्ययान्तपरः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययशब्दात्तदन्तविधिः। सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणाऽभावे धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादतस्तत्। अधातुग्रहणाभावे अहन्नित्यत्र न लोपापत्तिः।

कृत्तद्धितसमासाश्च। कृच्च तद्धितश्च समासश्चैतेषामितरेतरद्वन्द्वः कृत्तद्धितसमासाः।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङ-
सिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ४ । १ । २ ॥

सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औट् शस् इति द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्याम् भ्यस् इति पंचमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस् सुप् इति सप्तमी ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ ॥

प्रत्ययः ३ । १ । १ ॥

परश्च ३ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य । ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपतिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥

सुपः ॥ १ । ४ । १०३ ॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् । ङी च आप् च प्रातिपदिकञ्चैषां समाहार द्वन्द्वः ङ्याप्प्रातिपदिकं तस्मात । ङी आप् च प्रत्ययौ ताभ्यां प्रत्यय ग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ ङ्यन्तादाबन्ताच्चेत्यर्थलाभः । प्रातिपदिक ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया प्रातिपदिकपदेनैव ङ्याबन्तयोरपि ग्रहणे सूत्रे ङ्याप्पदं व्यर्थमिति नाऽऽशंक्यम् । तस्य ङ्यबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिर्भवतु ङ्याब्भ्यां प्राक् मा भवत्वित्यर्थज्ञापनेन साफल्यात् ।

सुपः । तिङस्त्रीणि त्रीणि इत्यतस्त्रीणित्रीणीति पदद्वयानुवृत्तिः । तान्येकवचनद्विवचनवहुवचनान्येकश इति सूत्रस्य तानीतिपदरहितस्य चानुवृत्तिस्तदाह—सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादि ।

सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

विरामोऽवसानम् १ । ४ । ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १ । २ । ६४ ॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

नादिचि ६ । १ । १०४ ॥

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि ॥ रामौ ॥

बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥

बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥

चुटू १ । ३ । ७ ॥

सरूपाण्येवेति । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इतिसूत्रादेवपदापकर्षादित्यर्थलाभः ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । प्रथमा च प्रथमा च प्रथमे तयोः प्रथमयोः । अत्रैकः प्रथमाशब्दः प्रथमाविभक्तिबोधकोऽपरश्च प्रथमाशब्दो द्वितीयाविभक्तिबोधकस्तदाह—प्रथमाद्वितीययोरिति ।

प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः॥

विभक्तिश्च १।४।१०४॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः॥

न विभक्तौ तुस्माः १।३।४॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सस्य नेत्वम्। रामाः॥

एकवचनं सम्बुद्धिः २।३।४९॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १।४।१३॥

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्॥

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ६।१।६९॥

एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्। हे

चुटू। षःप्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्य, आदिर्ञिटुडव इत्यत आदेश्चानुवृत्तिस्तदाह—प्रत्ययाद्याविति।

न विभक्तौ तुस्माः। हलन्त्यमित्यनेन तवर्गसकारयोरित्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि। अत्र तदादिग्रहणं विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तेन भवामि भविष्यामीत्यादिसिद्धिः। प्रत्ययग्रहणं च प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य चाङ्गसंज्ञाऽभावार्थम्।

एङ्ह्रस्वादिति। अत्राऽङ्गस्याऽऽक्षेपस्तच्चाङ्गं विशेष्यमादाय

राम । हे रामौ । हे रामाः ॥

अमि पूर्वः ६ । १ । १०७ ॥

अकोऽम्यचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ रामम् । रामौ ॥

लशक्वतद्धिते १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे । इति प्राप्ते ॥

पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ७ । १ । १२ ॥

अदन्ताट्टादीनामिनादयः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥

यञादौ सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस् ७ । १ । ९ ॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य । रामैः ॥

ङेर्यः ७ । १ । १३ ॥

विशेषणाभ्यामेङ्ह्रस्वाभ्यां तदन्तविधावेङन्तात् ह्रस्वान्तादित्यर्थलाभः ।

अतोऽङ्गात्परस्य ङेर्यादेशः स्यात् ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ । इति स्थानिवत्वात्सुपिचेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ॥

बहुवचने झल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥

झलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । सुपि किम् । पचध्वम् ॥

वाऽवसाने ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने झलां चरो वा स्युः रामात्, रामाद् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ॥

ओसि च ७ । ३ । १०४ ॥

ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात् । रामयोः ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् ।

नामि ६ । ४ । ३ ॥

नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् ।

रामायेति । अत्र दीर्घे कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाविरोधो न शंक्यः तस्याः कष्टायक्रमणे इति सूत्रनिर्देशेनाऽनित्यत्वज्ञापनात् ।

रामस्येति । अत्राऽनचिचेति सूत्रेण द्वित्वे सकारस्य चर्त्वेऽपि सकारस्य सकार एव भवति नतु तकारः सकारतकारयोः प्रयत्नभेदात् अत एव सः सीतिसूत्रेण सकारस्य तादेशः ।

रामे। रामयोः। षत्वे कृते॥

आदेशप्रत्यययोः ८। ३। ५९॥

इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च यः सस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। एवं कृष्णादयोऽप्यदन्ताः॥

सर्वादीनि सर्वनामानि १। १। २७

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्, स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः, त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्॥

जसः शी ७। १। १७

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। सर्वे॥

सर्वनाम्नः स्मै ७। १ १४॥

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात्॥ सर्वस्मै॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ७। १। १५॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः। सर्वस्मात्॥

आदेशप्रत्यययोः। इण्कोरित्यस्य अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतोऽपदान्तस्य चाधिकारस्तदाह—इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्येति।

सर्वादीनि। सर्व आदिर्येषां तानि सर्वादीनि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरयम्।

आमि सर्वनाम्नः सुट् ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः ॥ उभशब्दो द्विवचनान्तः । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः । डतरडतमौ प्रत्ययौ । "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति" तदन्ता ग्राह्याः । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु न । "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" इति ज्ञापकात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १ । १ । ३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः ॥ असं-

---

अकजर्थ इति । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरित्येतीद्विहितो योऽकच् तदर्थ इत्यर्थः ।

डतरडतमाविति । किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् इति सूत्रविहितो डतरः, वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् इति सूत्रविहितो डतमश्चेत्यर्थः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि । पूर्वश्च परश्चाऽवरश्च दक्षिणश्चोत्तरश्चाऽपरश्चाऽधरश्चेत्येतेषामितरेतरद्वन्द्वः पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि । अत्र व्यवस्थायामसंज्ञायामितिद्वयमर्थनिर्देशः । अनेन सूत्रेण पूर्वादिशब्दानामुभयस्मिन्नर्थे गणसूत्रात्प्राप्तसर्वनामसंज्ञाया जसि विकल्पेनविधानम् । व्यवस्थाच, स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपा ।

ज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् । स्वे, स्वाः, आत्मीया आत्मान इति वा । ज्ञाति धनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् । अन्तरे, अन्तरा, वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे, अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । एवं परादीनाम् । शेषं सर्ववत् ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च १ । १ । ३३ ॥

एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे, प्रथमाः । तयः प्रत्ययः । द्वितये, द्वितयाः । शेषं रामवत् नेमे, नेमाः । शेषं

स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याऽभिधेयेन नाम्नाऽपेक्ष्यमाणस्याऽवधेर्नियम इति तदर्थः ।

तयः प्रत्यय इति । संख्याया अवयवे तयप् इति सूत्रकृतस्तयप् प्रत्यय इत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्मात्तदन्तानां ग्रहणम् ।

सर्ववत् । (तीयस्य ङित्सु वा) द्वितीयस्मै, द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । निर्जरः ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । (पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च) (निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति) । (एकदेशविकृतमनन्यवत्) इति जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इत्यादि । पक्षे हलादौ च रामवत् ॥ विश्वपाः ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

तीयस्य ङित्सु वा । तीयप्रत्ययान्तस्येति तदर्थः । द्वेस्तीयः त्रेः सम्प्रसारणञ्चेति सूत्रद्वयेन द्वित्रिशब्दाभ्यां तीयप्रत्ययो भवति ।

जराया जरसन्यतरस्याम् । अष्टन आविभक्ताावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते । अचि र ऋत इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते तस्मात् (यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे) इति परिभाषया तदादिविधिस्तदाह—अजादाविति ।

पदाङ्गाधिकार इति । पदाधिकारीयमङ्गाधिकारीयं च कार्यं तस्य सूत्रोपात्तसजातीयस्य तदन्तस्य सूत्रोपात्तसजातीयान्तस्य च भवतीत्यर्थः ।

एकदेशविकृतमिति । एकदेशे विकृतं विकारयुक्तं पदम् अन्यवन्न भवतीत्यर्थः । यथा छिन्नपुच्छः श्वा श्वैव नत्वश्वो नापि गर्दभ इति । विकारश्च न्यूनमाधिक्यम्वा ।

दीर्घाज्जसि च । नादिचीत्यतो नेति इचीति च पदद्वयमनुवर्तते । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णमनुवर्तते तदाह—इचि च परे न पूर्वसवर्णदीर्घ इति ।

दीर्घाज्जसि इचि च परे न पूर्वसवर्णदीर्घः। वृद्धिः। विश्वपौ। विश्वपाः। हे विश्वपाः। विश्वपाम् विश्वपौ।

सुडनपुंसकस्य १। १। ४३॥

स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १। ४। १७॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्॥

यचि भम् १। ४। १८॥

यादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात्॥

आकडारादेका संज्ञा १। ४। १॥

इत ऊर्ध्वं "कडाराः कर्मधारये" इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया। या पराऽनवकाशा च॥

आतो धातोः ६। ४। १४०॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किम्। हाहान्॥ हरिः॥

वृद्धिरिति। वृद्धिरेचीत्यनेनेति भावः।

धातोः किम्। हाहान्। आतो धातोरित्यत्र धातोरित्यस्याभावे आकारान्तस्य भस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थे अव्युत्पन्नप्रातिपदिकस्य गन्धर्ववाचकस्य हाहाशब्दस्याऽऽकारान्तत्वाल्लोपः स्यात्। तत्सत्त्वे तु उक्तशब्दस्य धातुत्वाभावाल्लोपो नेति। जहातीति हाहा इति व्युत्पत्त्या-

जसि च ७ । ३ । १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥

ह्रस्वस्य गुणः ७ । ३ । १०८ ॥

ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरी हरीन् ।

शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७ ॥

शेष इति स्पष्टार्थम् । अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ७ । ३ । १२० ॥

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । हरिभ्याम् हरिभिः ॥

घेर्ङिति ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् ॥ हरये ॥

ङसिङसोश्च ६ । १ । ११० ॥

एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥

तस्य क्रियाशब्दत्वाश्रयणे न हाहानिति प्रत्युदाहरणं भवति किन्तु सानिति प्रत्युदाहरणं बोध्यम् ।

शेषो घ्यसखि । अत्र सूत्रे शेषग्रहणसत्त्वे ऽनदीसंज्ञावित्यर्थस्तद्ग्रहणाऽभावे तु उक्तार्थो न स्यात् एवञ्च ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तमित्यर्थे मत्यै इत्यत्र नदीसंज्ञापक्षे घिसंज्ञायाम् आटि गुणेऽयादेशे च मतयै इति स्यादतः शेषग्रहणम् ।

अच्च घेः ७ । ३ । ११९ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः हरौ । हरिषु । एवं कव्यादयः ॥

अनङ् सौ ७ । १ । ९३ ॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशोऽसम्बुद्धौ सौ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥

एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सु—

अनङ्सौ । अत्र सख्युरसम्बुद्धावित्यनेनाऽसम्बुद्धावित्यनुवर्तते तदाह—असम्बुद्धौ साविति ।

सर्वनामस्थाने चा । अत्र नोपधाया इत्यतो न उपधाया दीर्घ इति पदत्रयमनुवर्तते । तदाह—नान्तस्योपधाया दीर्घ इति ।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् । हल्च ङी च आप् चैतेषामितरेतरद्वन्द्वो हल्ङ्यापस्तेभ्यो हल्ङ्याब्भ्यः । अत्र तीतिशब्देन तिप्प्रत्ययसाहचर्येण सिप्प्रत्ययस्यैव ग्रहणं नतु सिच्प्रत्ययस्य (सहचरितासहचरितयो र्मध्ये सहचरितस्यैव ग्रहणमि) ति परिभाषया सहचरितस्यैव ग्रहणप्रसिद्धेः । अत एव अभैत्सीदित्यत्र नानेन तकारलोपः । सिशब्देन सिप्सिचो र्ग्रहणे तु तलोपप्रसक्तिर्दुर्वारा स्यादिति भावः ।

तिस्यपृक्तं हल् ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल्लुप्यते ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः स्यात् । सखा ॥

सख्युरसम्बुद्धौ ७ । १ । ९२ ॥

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥

अचोञ्णिति ७ । २ । ११५ ॥

अजन्ताङ्गस्य वृद्धिर्ञिति णिति च परे । सखायौ ॥ सखायः । हे सखे । सखायम् । सखायौ । सखीन् । सख्या । सख्ये ॥

ख्यत्यात्परस्य ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः । सख्युः ॥

औत् ७ । ३ । ११८ ॥

इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत् स्यात् । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥

पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥

अचोञ्णिति । मृजेर्वृद्धिरित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते । अङ्गस्येति चानुवर्तते । इदञ्च विशेष्यं विशेषणीभूतेनाऽच इत्यनेन तदन्तविधिस्तदाह—अजन्ताङ्गस्य वृद्धिरिति ।

पतिः समास एव । पाति रक्षति इति पतिः । पा रक्षणे इति

पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

बहुगणवतुडति संख्या १ । १ । २३ ॥

एते सङ्ख्यासंज्ञाः स्युः ।

डति च १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

षड्भ्यो लुक् १ । १ । २२ ॥

षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात् ॥

प्रत्ययस्य लुकश्लुलुपः १ । १ । ६१ ॥

लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्ते तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

धातोर्डति प्रत्ययः । शेषो घ्यसखि इति सूत्रेण पतिशब्दस्य समासेऽसमासे च घिसंज्ञाप्राप्तौ सूत्रमिदं नियमार्थं तेनोक्तशब्दस्य समास एव घिसंज्ञा भवति नत्वसमासे ।

डति च । डतिः प्रत्ययः । (प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणमि) ति परिभाषया तदन्तविधिः । ष्णान्ता षडित्यतः संख्येत्यनुवर्तते तदाह—डत्यन्ता संख्येति । डत्यन्तेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् ।

न लुमताऽङ्गस्य १ । १ । ६३ ॥

लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु । युष्मदस्मद्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥

त्रेस्त्रयः ७ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि प्रियत्रयाणाम् ॥

त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद् विभक्तौ ॥ (द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः) द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । पाति लोकमिति पपीः । सूर्यः ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

नलुमताङ्गस्य । लुरस्यास्तीति लुमान् तेन लुमता । लुक्श्लुलुपो लुमन्तो बोध्याः ।

कतीति । का संख्या येषां ते कति । किमः संख्यापरिमाणे डतिः इत्यनेन किम् शब्दात् डतिप्रत्यये डित्वाट्टेरमूभागस्य लोपे कति शब्दो निष्पन्नः ।

त्यदादीनामः । त्यद्शब्द आदिराद्यवयवो येषां ते त्यदादयस्तेषां त्यदादीनाम् । तद्गुणसंविज्ञानोऽत्र बहुव्रीहिः । त्यदादिश्च सर्वाद्यन्तर्गणः ।

दीर्घाज्जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । पप्यौ । पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः २ । पप्योः । दीर्घत्वान्न नुट् । पप्याम । ङौ तु सवर्णदीर्घः । पपी । पप्योः । पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः । बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ।

यूस्त्र्याख्यौ नदी १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । (प्रथमलिङ्गग्रहणं च) पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ७ । ३ । १०७ ॥

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥

आण् नद्याः ७ । ३ । ११२ ॥

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ।

आटश्च ६ । १ । ९० ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी । स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ तदाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । अम्बा रूपोऽर्थो यस्य सोऽम्बार्थः स च नदी च अम्बार्थनद्यौ तयोः अम्बार्थनद्योः । सम्बुद्धौ चेत्यनुवर्तते तदाह–सम्बुद्धाविति ।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयसीनाम् ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ७ । ३ । ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दात्परस्य ङेराम् स्यात् । बहुश्रेयस्याम् । शेषं पपीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । प्रधीः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ६।४।७७॥

श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रू इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये । प्रध्यौ । प्रध्यम् । प्रध्यः । प्रध्यि । शेषं पपीवत् । एवं ग्रामणीः । ङौ तु ग्रामण्याम् । अनेकाचः किम् । नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ् । नियम् । नियः । ङेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् । सुश्रियौ । यवक्रियौ ।

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः । नदी च आप् च नीश्चेति नद्याम्नियस्तेभ्यो नद्याम्नीभ्यः ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ । श्नुश्च धातुश्च भ्रूश्चेति श्नुधातुभ्रुवस्तेषां श्नुधातुभ्रुवाम् । इयङ् च उवङ् च इयङुवङौ ।

गतिश्च १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः ॥ (गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते) शुद्धधियौ ॥

न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५ ॥

एतयोरचि सुपि यण् न । सुधियौ सुधिय इत्यादि । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतीः । सुख्यौ । सुत्यौ । सुख्युः सुत्युः । शेषं प्रधीवत् । शम्भुर्हरिवत् । एवं भान्वादयः ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५ ॥

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

ऋतोऽङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥

गतिश्च । प्रादयः, उपसर्गाः क्रियायोगे, इति सूत्रद्वयानुवर्तनादाह—प्रादयः क्रियायोग इति ।

गतिकारकेतरपूर्वपदस्य । गतिश्च कारकं च गतिकारके ताभ्यामितरं पूर्वपदं यस्य तत् गतिकारकेतरपूर्वपदं तस्य ।

न भूसुधियोः । एरनेकाच इत्यतोऽचीत्यस्य यणश्चानुवर्तनम् । ओः सुपीत्यतः सुपीत्यस्य च तदाह—अचि सुपि यणिति ।

सुतीरिति । सुतमिच्छतीति सुतीः सुतीयतेः क्यजन्तान्नामधातोः कर्तरि क्विप् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतोऽसम्बुद्धाविति सर्वनामस्थान इति चानुवर्तते तदाह—असम्बुद्धाविति ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । अत्र ऋत इति सूत्रस्थं षष्ठ्यन्तपदं विशेषणम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पदं विशेष्यं येन विधिरिति त-

ऋदन्ताऽङ्गस्य गुणः स्यात् ङौ सर्वनामस्थाने च । इति प्राप्ते ॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ७ । १ । ९४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ६ । ४ । ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टून् ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

ऋत उत् ६ । १ । १११ ॥

ऋतो ङसिङसोरति उकार एकादेशः स्यात् । रपरः ॥

दन्तविधिः । जसि चेत्यतो गुणपदानुवृत्तिस्तदाह—ऋदन्ताङ्गस्य गुण इति ।

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृ । अत्राऽव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे नप्त्रादिग्रहणं सार्थकम् । व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे तु तृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वा दीर्घसिद्धौ नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थं बोध्यम् । इत्थं हि नियमाकारः—उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां संज्ञाशब्दानां चेद्दीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेव नान्येषां संज्ञाशब्दानामिति ॥

ऋत उत् । ङसिङसोश्चेति सूत्रम्, एङः पदान्तादति इत्यतोऽति चानुवर्तते तदाह—ऋतो ङसिङसोरतीति ।

रात्सस्य ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । क्रोष्ट्रोः (नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन) क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् इत्यादि । अतिचमूः अतिचमू शब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः । अतिचमूनाम् । खलपूः ।

ओः सुपि ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि सुपि । खलप्वौ । खलप्वः । एवं सुल्वादयः । स्वभूः । स्वभुवौ । स्वभुवः । वर्षाभूः ॥

वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४ ॥

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वावित्यादि । दृन्भूः (दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः) दृन्भ्वौ । एवं करभूः । धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) धातृणाम् । एवं नप्त्रादयः । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेनेह न ।

रात्सस्य । संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रानुवृत्तिः । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ सूत्रमिदं नियमार्थम् ।

अतिचमूरिति । चमूमतिक्रान्तोऽतिचमूः ।

ओः सुपि । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति सूत्रमेरितिपदरहितमनुवर्तते तदाह—धात्ववयवेति ।

पिता । पितरौ । पितरः । पितरम् । शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः । ना । नरौ ॥

नृ च ६ । ४ । ६ ॥

अस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्, नॄणाम् ॥

गोतो णित् ७ । १ । ९० ॥

ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥

औतोऽम्शसोः ६ । १ । ९३ ॥

ओतोऽम्शसोरचि आकार एकादेशः स्यात् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः २ । इत्यादि ॥

रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥

रैशब्दस्याकारादेशो हलि विभक्तौ ॥ राः । रायौ । रायः । राभ्यामित्यादि । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ॥

इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा ॥

औङ आपः ७ । १ । १८ ॥

आबन्तादङ्गात् परस्यौङः शी स्यात् ॥ औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥

रमेति । रमते इति रमा रमतेः पचाद्यच् । टाप् । आबन्तत्वात् हल्ङ्याबिति सुलोपः ।

सम्बुद्धौ च ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ह्रस्वादिति सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ॥

आङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥

आङि ओसि चाप एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥

याडापः ७ । ३ । ११३ ॥

आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । वृद्धिः । रमायै । रमाभ्याम् । रमाभ्यः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमासु । एवं दुर्गाम्बिकादयः ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ७ । ३ । ११४ ॥

आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः ।

सम्बुद्धौ च । आङि चाप इत्यत आपोऽनुवृत्तिः । बहुवचने झल्येदित्यत एतश्चानुवृत्ति स्तदाह—आप एकार इति ।

रमाः । द्वितीयाबहुवचनान्तमिदम् । तस्माच्छसोनः पुंसीत्यत्र पुंसीति पदसद्भावात्पुँल्लिङ्ग एव शसो विधानान्न तु स्त्रीलिङ्गेऽतो नात्र नत्वमिति भावः ।

आङि चापः । ओसि चेत्यस्यानुवृत्तिः बहुवचने झल्येदित्यस्मादेतश्चानुवृत्तिस्तदाह—आङि ओसि चेत्यादि ।

याडापः । अत्र घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तस्य ङितीति सप्तम्यन्तस्य आप इति पञ्चम्यनुरोधात्षष्ठ्या विपरिणामस्तदाह—आपः परस्य ङिद्वचनस्येति ।

सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । शेषं रमावत् । एवं विश्वादय आवन्ताः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ१ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै (तीयस्येति वा संज्ञा ।) द्वितीयस्यै । एवं तृतीया । अम्बार्थेति ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । जरा । जरसौ इत्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः । मत्या ॥

ङिति ह्रस्वश्च १ । ४ । ६ ॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै । मतये । मत्याः २ । मतेः २ ।

इदुद्भ्याम् ७ । ३ । ११७ ॥

इदुद्भ्यां नदीसंज्ञकाभ्यां परस्य ङेराम् स्यात् । मत्याम् । मतौ । शेषं हरिवत् । एवं बुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ ७ । २ । ९९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतौ स्तो विभक्तौ ।

तीयस्येति वा संज्ञा । (विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्) इति वार्तिकस्वरूपम् । तीयप्रत्ययान्तस्य ङित्सु विभक्तिषु विषये विभाषा सर्वनामसंज्ञेति तदर्थः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । त्रयश्च चत्वारश्च त्रिचतुरौ तयोस्त्रिचतुरोः । शब्दद्वयाभिप्रायेण द्विवचननिर्देशः । तिसृचतसृ इति लुप्तविभक्तिकम् अतोऽविभक्त्यन्तस्य प्रयोगाऽनर्हं इति शङ्कावसरो

अचि र ऋतः ७ । २ । १०० ॥

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । आमि नुट् ॥

न तिसृचतसृ ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं नद्यादयः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री ॥

स्त्रियाः ६ । ३ । ७९ ॥

अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

नेति भावः ।

गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः सन्तीत्यत्र ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः, इति प्राप्तगुणस्य रत्वमपवादः । तिस्रः पश्यन्तीत्यत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घस्याऽपवादः । प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उत् इत्यनेन प्राप्तस्योत्वस्य बाधः ।

द्वे । त्यदादीनाम इत्यनेनाऽत्वेऽदन्तत्वात् अजाद्यतष्टाबित्यतष्टापि औङः श्यादेशे गुणे च सिद्धिरिति भावः ।

हे गौरि । अम्बार्थनद्यो र्हस्व इत्यनेन हस्वे एङ्ह्रस्वादिति सुलोपे च रूपम् ।

स्त्री । स्त्यायतः शुक्रशोणितेऽस्यामिति स्त्री । स्त्यायतेर्ड्रट् । डित्वाट्टिलोपः । टित्वान्ङीप् । ङ्यन्तत्वात्सुलोपः ।

वाम्शसोः ६।४।८०॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्। स्त्रियम्। स्त्रीम्। स्त्रियः। स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः। परत्वान्नुट्। स्त्रीणाम्। स्त्रीषु। श्रीः। श्रियौ। श्रियः॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री १।४।४॥

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री। हे श्रीः। श्रियै, श्रिये। श्रियाः। श्रियः

वामि १।४।५॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदी संज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणाम्, श्रियाम्। श्रियि, श्रियाम्। धेनुर्मतिवत्॥

स्त्रियां च ७।१।९६॥

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते॥

स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिरित्यत्रेयङ्विधाने इत्थं निर्णयः—

गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम्॥
ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने॥

हेश्रीः। अङ्यन्तत्वान्नात्र सुलोपः। तदुक्तम्—

अवी तन्त्री तरी लक्ष्मी धी ह्री श्रीणामुदाहृताः।
सप्तानामपि शब्दानां सुलोपो न कदाचन।

ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५ ॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री । गौरीवत् । भ्रूः श्रीवत् । स्वयम्भूः पुंवत् ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः । "स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः" स्वसा । स्वसारौ । माता पितृवत् । शसि मातॄः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्ग्लौवत् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमिपूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ॥

नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ॥

अतोऽम् । स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रं तत्रानुवृत्तमङ्गादिति च वर्तते तदाह—अतोऽङ्गादिति । अङ्गादिति विशेष्ये विशेषणीभूतादत इत्यस्मात्तदन्तविधावदन्तादङ्गादित्यर्थो बोध्यः ।

हे ज्ञानेति । सम्बुद्ध्याक्षिप्ताङ्गपदार्थस्यैङ् ह्रस्वाभ्यां विशेषणत्वे फलमिदम् ।

नपुंसकाच्च । औङ आप इत्यत औङ इत्यस्य जसः शीत्यतः शीत्यस्य चानुवृत्तिस्तदाह—औङः शीति ।

क्लीवादौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

यस्येति च ६ । ४ । १४८ ॥

ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् । इत्यलोपे प्राप्ते (औङः श्यां प्रतिषेधः) ज्ञाने ॥

जश्शसोः शिः ७ । १ । २० ॥

क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ॥

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीवस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

भसंज्ञायामिति । नपुंसकाद्विहितस्यौङोऽसर्वनामस्थानत्वेन तत्स्थानिकश्यादेशस्याप्यसर्वनामस्थानत्वेन यचिभमिति भसंज्ञायामिति तदर्थः ।

यस्येति च । इश्च अश्च यं तस्य यस्य । सूत्रे इतिशब्द ईकारार्थकः, नस्तद्धिते इत्यतस्तद्धित इत्यस्यानुवृत्तिस्तदाह—ईकारे तद्धिते चेति ।

जश्शसोः शिः । जश्च शश्च जश्शसौ तयोः जश्शसोः । अत्र नपुंसकाच्चेति सूत्रेण नपुंसकादित्यस्य सम्बन्धादाह—क्लीवादिति । जसा साहचर्येण सुप एव शसो ग्रहणं नतु ताद्धितस्य शसोऽत एव कुण्डशो ददातीत्यादौ श्यादेशो न ।

नपुंसकस्य झलचः । झल् च अचेत्यनयोः समाहारद्वन्द्वे झलच् तस्य । इदितो नुम्धातो रित्यतो नुमः, उगिदचां सर्वनामस्थाने

मिदचोऽन्त्यात्परः १ । १ । ४७ ॥

अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ॥ उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥

टेः ६ । ४ । १४३ ॥

डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । कतरत् कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् । शेषं पुंवत् । एवं कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतमस्य त्वन्यतममि-

---

चासम्बुद्धावित्यतः सर्वनामस्थाने इत्यस्य चानुवृत्तिः । अङ्गस्याधिकारः तथा च विशेष्यभूतं नपुंसकमङ्गमादाय विशेषणीभूताभ्यां झलज्भ्यां येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तविधिस्तदाह—झलन्तस्याजन्तस्य चेति ।

अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । स्वरूपभेदभङ्गभिया नात्र ष्टुत्वसंयोगान्तलोपौ । डतर आदिर्येषां ते डतरादयस्तेभ्यो डतरादिभ्यः । डतरडतमेतरान्यान्यतरेतिसर्वादिपठितेभ्य इत्यर्थः । नेमं तिष्ठति नेमं पश्येत्यत्र स्वमोरद्डादेशाभावाय सूत्रे पञ्चभ्य इत्यस्य ग्रहणम् । स्वमोर्नपुंसकादित्यऽनुवर्तते तत्र नपुंसकादित्येकवचनान्तस्य डतराद्यनुरोधाद्बहुवचनान्ततया विपरिणामस्तदाह—एभ्यः क्लीबेभ्य इति ।

टेः । तिविंशतेर्डितीत्यतो डितीत्यनुवर्तते । लोप इति चानुवर्तते । भस्येत्यधिकारस्तदाह—डितिपरे भस्येति ।

अन्यतमशब्दस्य त्वन्यतममित्येव । अयमन्यतमशब्दो नाऽन्यशब्दप्रकृतिकडतमप्रत्ययान्तोऽपित्वखण्डप्रातिपदिकमिदम् । अतोऽ

त्येव । (एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः) एकतरम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥

क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य च ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥

क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुम् स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेत्यस्यानित्यत्वपक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे, हे वारि । आङो ना । वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते (वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषे-

---

स्मादि्विहितस्वमोरदडादेशाभावादमादेशे कृतेऽन्यतममित्येवेति भावः ।

न लुमतेत्यस्यानित्यत्वपक्षे । अस्यानित्यत्वे प्रमाणं तु इकोऽचि विभक्तावित्यत्राज्ग्रहणम् । तथा हि अचीत्यस्याभावे हलादौ नुमि सत्यपि नलोपेन सिद्धेः । न ङि सम्बुद्ध्योरिति निषेधेन सम्बुद्धौ नलोपानापत्तिर्नाशङ्क्या तत्र लुक् शब्देन सम्बुद्धेर्लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्नुमः सुतरामप्राप्तेः। अतो व्यर्थमज्ग्रहणमुक्तसूत्रस्यानित्यत्वे ज्ञापकम् ।

वृद्ध्यौत्व तृज्वद्भाव । अतिसखिनीत्यत्र सख्युरसम्बुद्धाविति णिद्वद्भावेन वृद्धिः प्राप्नोति । वारिणीत्यत्र अच्चघे रित्यौत्वम्प्राप्नोति । प्रियक्रोष्टुनीत्यत्र तृज्वद्भावः प्राप्नोति । वारिणे-वारिण इत्यादौ घेर्ङितीत्यनेन गुणः प्राप्नोति । सर्वं बाधित्वा नुम्भवतीत्यर्थः ।

धेन) वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्यात् टादावचि स चोदात्तः ॥

अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात् । दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नोः । दध्नाम् ॥

विभाषा ङिश्योः ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । दध्नि, दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्थ्यक्षि । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्यात् टादावचि । सुधिया सुधिनेत्यादि । मधु । मधु-

---

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् । अस्थि च दधि च सक्थि च अक्षि च एषामितरेतरद्वन्द्वः अस्थिदधिसक्थ्यक्षीणि तेषाम् । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यतस्तृतीयादिष्विति अचीति चानुवर्तते तदाह---टादावचीति ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम् । नात्र भाषितः पुमान् येन शब्देनासौ भाषितपुंस्क इति पीलुने इत्यादावपि पुंवद्भावापत्तिः किन्तु

नी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुल्वा, सुलुनेत्यादि । धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा, धातृणा । धातॄणाम् । एवं ज्ञात्रादयः ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युनेत्यादि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्रराभ्याम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्श आदित्वादच् तदाह–प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं तद्वा पुंवदिति तदर्थः । उक्तं हि भाषितपुंस्कलक्षणं यथा—

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ।
क्लीववृत्ति तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे । आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चासावादेशो ह्रस्वादेशस्तस्मिन् । निर्धारणे सप्तमीयम् जात्यभिप्रायेणैकवचनमतो व्याचष्टे–आदिश्यमानेष्विति ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः स्यात् झलि पदान्ते च। लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिड्भ्याम् । लिट्सु । लिट्त्सु, ॥

दादेर्धातोर्घः ८ । २ । ३२ ॥

झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ८।२।३७॥

धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष् स्यात् से ध्वे पदान्ते च। धुक्, धुग्, । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ८ । २ । ३३ ॥

होढः । अत्र झलो झलीत्यतो झलीति वर्तते, पदस्येत्यधिक्रियते, स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सूत्रादन्ते इति च वर्तते तदाह—झलि पदान्ते चेति । झलि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य हस्य ढत्वमित्यर्थः

दादेर्धातोर्घः । अत्र दादिपदमौपदेशिकदादित्ववदुपलक्षकम् । होढ इत्यतो हस्य झलि पदान्ते चेति पदत्रयानुवृत्तिस्तदाह—उपदेश इत्यादि ।

एकाचो बशो। एकाच इत्यत्र दादेर्धातोरित्यतोऽनुवृत्तस्य दादिपदस्य वैयधिकरण्येनान्वयस्तदाह—धात्ववयवस्यैकाच इति। अत्र स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्याज्झलीति न सम्बध्यते तेन दुग्धं दोग्धेत्यादौ भष्भावो न ।

वा द्रुहमुहस्नुहस्निहाम् । द्रुहश्च मुहश्च स्नुहश्च स्निट् चैतेषामितरेतद्वन्द्वो द्रुहमुहस्नुहस्निहस्तेषाम् । द्रुहेः पूर्वसूत्रतो घत्वं प्राप्त-

एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदान्ते च । ध्रुक्, ध्रुग्, ध्रुट्, ध्रुड् । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् । ध्रुक्षु ध्रुट्सु ध्रुट्त्सु । एवं मुह् ॥

धात्वादेः षः सः ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । स्नुट्, स्नुड्, स्नुक्, स्नुग् । एवं स्निह् ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् १ । १ । ४५ ॥

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह ऊठ् ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात् ॥

सम्प्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ॥

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥ वृद्धिः । विश्वौहः । इत्यादि ॥

मितरांशे तदप्राप्तमितीयं प्राप्ताप्राप्तविभाषा । दादेर्धातो र्घ इत्यतो हस्य घो झलि पदान्ते चेति पदसमुदायस्यानुवृत्तिस्तदाह—एषां हस्य वा घ इत्यादि ।

वाह ऊठ् । भस्येत्यधिक्रियते तच्च वाहो विशेषणम् वसोः सम्प्रसारणमित्यतः सम्प्रसारणमिति वर्तते तदाह—भस्य वाहः सम्प्रसारणमिति ।

सम्प्रसारणाच्च । इको यणचीत्यतोऽचीति, एकः पूर्वपरयोरित्यत एक इति, अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इति च वर्तन्ते तदाह—सम्प्रसारणादचीत्यादि ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

सावनडुहः ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात् सौ परे । अनड्वान् ॥

अम् सम्बुद्धौ ७ । १ । ९९ ॥

चतुरनडुहोरम्स्यात्संबुद्धौ । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहः । अनडुहा ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८ । २ । ७२ ॥

सान्तस्य वस्वन्तस्य, स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । चत्वारश्चाऽनड्वांश्च चतुरनडुहौ तयोः । इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यस्यानुवर्तनादाह–सर्वनामस्थाने पर इति ।

सावनडुहः । आच्छीनद्यो र्नुम् इत्यत आत् नुम् इति च पदद्वयानुवृत्तिः । शप्श्यनो र्नित्यमित्यतो नित्यमित्यप्यनुवर्तते तदाह–अस्य नुम् स्यादिति ।

अनड्वानिति । नुमो मित्त्वादवर्णरूपांत्याच एवान्तावयवत्वेन विधानात् विशेषविहितेनापि नुमा नामो वाधः, परत्वादामापि न नुमो वाधः । उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वेन उपजीव्योपजीवकभावापन्नयो र्न परस्परवाध्यवाधकभावो भवति पितापुत्रयोरिव । आम् उपजीव्यो नुम् उपजीवकः । उपजीवयतीति उपजीव्यः । उपजीवतीति उपजीवक इति द्वयो र्विग्रहः । अनड्वानित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

अम् सम्बुद्धौ । चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यतश्चतुरनडुहोरित्य-

अनडुद्भ्यामित्यादि । सान्तेति किम् । विद्वान् । पदान्ते किम् । स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥

साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्यामित्यादि ॥

दिव औत् ७ । १ । ८४ ॥

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः । सुदिवौ ॥

नुवृत्तेराह–चतुरनडुहोरिति । अनड्वनित्यत्र नङि सम्बुद्ध्योरिति निषेधान्नलोपो न ।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । वसुश्च स्रंसुश्च ध्वंसुश्च अनड्वांश्चैषामितरेतरद्वन्द्वो वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहस्तेषाम् । ससजुषोरुरित्यतोऽनुवृत्तं स इति लुप्तषष्ठ्यन्तं वसोरेव विशेषणं विद्वांस इत्यादौ सम्भवात् विद्वानित्यादौ व्यभिचारात् (संभवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदि) त्याद्यभियुक्तोक्तेः । न तु स्रंसुध्वंस्वो र्विशेषणम् अव्यभिचारात् अनडुहोऽपि न विशेषणमसम्भवात् । तथा च येन विधिस्तदन्तस्येति तदन्तविधिस्तदाह–सान्तवस्वन्तस्येति ।

सहेः साडः सः । अत्र सहेरित्यस्याग्रहणे साडः सस्य मूर्द्धन्यादेश इत्यर्थे सह डेन वर्त्तते इति सडस्तस्यापत्यं साडिस्तमाचष्टे णिचि क्विपि साट् साडित्यत्र मूर्द्धन्यादेशापत्तिस्तन्निवृत्त्यर्थं सूत्रे सहेरित्यस्योक्तिरावश्यिका ।

दिव औत् । अत्र सावनडुह इत्यतः सावित्यनुवर्तते । (निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणमि) ति परिभाषया निरनुबन्ध-

दिव उत् ६ । १ । १३१ ॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते । सुद्युभ्याम् इत्यादि । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । चतुर्ण्णाम्, चतुर्णाम् ॥

रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥

कस्यौणादिकस्यैव दिवो ग्रहणं नतु सानुबन्धकस्य धातुपाठपठितस्य दिवु इत्यस्येत्याशयेनाह—दिविति प्रातिपदिकस्येत्यादि ।

दिव उत् । दिवः षष्ठ्यन्तत्वादलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्थाने भवतीत्याह—दिवोऽन्तादेश इति । एङः पदान्तादतीत्यतोऽनुवृत्तस्य पदान्तादिति पञ्चम्यन्तस्य सप्तम्यन्ततया विपरिणामादाह—पदान्त इति ।

षट्चतुर्भ्यश्च । अनचि चेत्यतो यरो वेति पदद्वयानुवृत्तेराह—यरो द्वे वा स्त इति ।

रोः सुपि । खरवसानयोरित्येव विसर्गसिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थं सन्नियमार्थमित्याह—सप्तमी वहुवचने रोरेवेति । अत्र खरवसानयो र्विसर्जनीय इत्यतो विसर्जनीय इत्यस्य सम्बन्धस्तदाह—विसर्गः सुपीति ।

सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्गः सुपि । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु ॥

मो नो धातोः ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात् पदान्ते । प्रशान् ॥

किमः कः ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्यात् विभक्तौ । कः । कौ । के । इत्यादि । शेषं सर्ववत् ॥

इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मस्य मः स्यात् सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् स्यात् सौ पुंसि । अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥

अतो गुणे ६ । १ । ९७ ॥

अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥

षत्वमिति । आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति शेषः ।

षस्य द्वित्वे प्राप्त इति । अचोरहाभ्यामित्यनेनेति शेषः ।

शरोऽचि । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यतो नेति अचोरहाभ्यामित्यतो द्वे इति चानुवर्तते तदाह—न द्वे स्त इति ।

प्रशानिति । प्रोपसृष्टात् शम उपशमे इत्यस्मात्क्विपि अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीत्यनेन दीर्घे प्रशाम्शब्दो निष्पन्नः । प्रकर्षेण शाम्यतीति विग्रहो बोध्यः ।

दश्च ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥

अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥

हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । + नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे + ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् ॥

नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एभिः । अस्मै । एभ्यः । अस्मात् । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥

त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्ग इति । लौकिकव्यवहारानुपयोगित्वेन त्यदादीनां सम्बोधनाभाव इति तदर्थः । शास्त्ररीत्या विवक्षासद्भावे भवत्येव सम्बोधनम् । अत एव तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सूत्रस्थम् अनन्त्ययो रिति किम् हे स इति भाष्यं सङ्गच्छते ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् । आदिश्चान्तश्चाऽऽद्यन्तौ तयोरिव आद्यन्तवत् सप्तम्यन्ताद्वतिः । एकस्मिन्नित्यस्याऽसहाय इत्यर्थः । असहायत्वं च, विवक्षितधर्मप्रयोजकवर्णान्तरशून्यत्वरूपम् ।

द्वितीयाटौस्स्वेनः २ । ४ । ३४ ॥

द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा "अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति" । 'अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति' । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः । राजा ॥

न ङिसम्बुद्ध्योः ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः) ब्रह्मणि निष्ठः, ब्रह्म निष्ठः । राजानौ । राजानः । राज्ञः ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २ ॥

ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।उत्तरपदशब्दस्य समासस्य चरमावयवे रूढत्वात् समासचरमावयवे परतः ङौ परे नलोपनिषेधस्य प्रतिषेध इति तदर्थः ।

नलोपः सुप्स्वर । सुप् च स्वरश्च संज्ञा च तुक् च सुप् स्वर संज्ञातुकस्तेषां विधयस्तेषु । विधिशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकं सुबादिषु सम्बन्धोऽतः सुब्विध्याद्यर्थलाभः । तेषु सुब्विधावित्यस्य सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताको विधिः सुब्विधिरित्यर्थः । अस्योदाहरणं–राजभ्यामित्यादि । अत्र सुप्त्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके दीर्घविधौ कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घोन । स्वरविधावित्यस्योदाहरणम्–पञ्चार्मभिति । अत्र मेंचावर्णेत्यादिसूत्रेण पूर्वपदाद्युदात्तस्वरे कर्तव्येऽनेन

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्व इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्याम्। राजभिः। राजभ्यः। राजनि, राज्ञि। राजसु॥ यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः॥

न संयोगाद्वमन्तात् ६।४।१३७॥

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्याम्। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६।४।१२॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नाऽन्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते॥

नलोपासिद्धत्वविधानादुक्तस्वरो न भवति। संज्ञाविधावित्यस्योदाहरणम्—पञ्चेति। अत्र षट्संज्ञाविधौ कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वेन ङीप्टापोरप्राप्तिः। कृति तुग्विधावित्यस्योदाहरणम्—वृत्रहभ्यामित्यादि। अत्र प्रत्ययलक्षणेन क्विप्परत्वमादाय ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति, नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति।

नान्यत्रेति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैवासिद्धत्वसिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थं सन्नियमार्थम्। तत्स्वरूपन्तु सूत्रोपात्तविधीनां कर्तव्यत्वे एव नलोपासिद्धि र्नतु तदन्यविधीनां तत्त्वेऽपीति। तत्फलं दर्शयति नान्यत्र राजाश्व इत्यादाविति। अत्र सवर्णदीर्घविधौ कर्तव्ये नलोपसिद्ध्यभावाद्दीर्घो भवत्येव।

नसंयोगाद्वमन्तात्। वश्च मश्च वमौ तावन्ते यस्य स वमन्तस्तस्मात्। अल्लोपोऽन इति सम्पूर्णसूत्रमनुवर्ततेऽत आह—अनोऽकारस्य लोपो नेति।

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। इन् च हन् च पूषा च अर्यमा च

सौ च ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥

एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः स्यात् । वृत्रहणौ ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ७ । ३ । ५४ ॥

ञिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं

इन्हन्पूषार्यमणस्तेषाम् । नोपधाया इत्यत उपधाया इति वर्तते । ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति, सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धाविति च शेः सर्वनामस्थानत्वादनेनैव दीर्घसिद्धाविदमिन्हन्निति सूत्रं नियमार्थमित्याह—एषां शावेवेति । नियमफलं दर्शयति—नान्यत्रेति ।

सौ च । पूर्वसूत्रादुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धाविति च सम्बद्ध्यते । पूर्वसूत्रेण शावेव दीर्घविधानात्सौ तदप्राप्ताविदं विध्यर्थमित्याशयेनाह—इन्नादीनामुपधाया दीर्घ इति ।

एकाजुत्तरपदे णः । एकोऽच् यस्मिन् तदेकाच् तादृशमुत्तरपदं यस्य समास्य स एकाजुत्तरपदस्तस्मिन् । पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्यतः पूर्वपदादिति । रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यतो रेफषकारयो र्न इत्यस्य चानुवृत्तिः । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति वर्तते तदाह—पूर्वपदस्थान्निमित्तादित्यादि ।

स्यात्। वृत्रघ्न इत्यादि। एवं शार्ङ्गिन्, यशस्विन्, अर्यमन्, पूषन्॥

मघवा बहुलम् ६।४।१२८॥

मघवन् शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे। दीर्घः। मघवान्। मघवन्तौ। मघवन्तः। हे

वृत्रघ्न इति। अत्र माधवाचार्येण णत्ववैकल्पिकत्वमभिहितं वृत्रघ्नः, वृत्रघ्णः। इति तद्भाष्यवार्त्तिकाभ्यां विरोधाद्धेयम्।

यशस्विन्निति। इन्हन्निति सूत्रे (अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये) ति परिभाषयार्थवत इनो ग्रहणेन यशस्विन्घटकस्येनोऽग्रहणाद्दीर्घो नेति चेन्न। (अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती) ति परिभाषयाऽनर्थकस्यापीनो ग्रहणाद्दीर्घसिद्धेः।

मघवा बहुलम्। मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमान्तम्। अर्वणस्त्रसावनञ इत्यतस्तृ इत्यस्यानुवृत्तिः। (नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमि) ति परिभाषया तृ इत्यस्यानेकाल्त्वाभावबोधनादलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य स्थाने भवतीत्यत आह—मघवन् शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेश इति।

उगिदचां सर्वनामस्थाने। इदितो नुम् धातो रित्यतो नुमोऽनुवृत्तौ सूत्रेऽच्पदेन व्याख्यानान्नलोपिनोऽञ्चतेरेव ग्रहणे च सति लब्धमर्थमाह—नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमिति।

दीर्घ इति। सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धावित्यनेनेति शेषः।

मघवानिति। अत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवतीति बोध्यम्।

मघवन् । मघवद्भ्याम् । तृत्वाभावे मघवा । सुटि राजवत् ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥

अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् । मघोनः । मघवभ्याम् । एवं श्वन् ॥

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ६ । १ । ३७ ॥

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्याम् इत्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याऽङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात् न तु सौ । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वद्भ्यामित्यादि ॥

पथिमथ्यृभुक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते । श्वा च युवा च मघवा चैतेषामितरेतरद्वन्द्वः श्वयुवमघवानस्तेषाम् । अल्लोपोऽन इत्यतोऽनोऽनुवृत्तिः । भस्येत्यस्याधिकारः । वसोः सम्प्रसारणमित्यतः सम्प्रसारणमित्यस्यानुवृत्तिः । श्वयुवेत्यादिविशेष्येषु विशेषणीभूतेनाऽन इत्यनेन तदन्तविधिस्तदाह— अन्नन्तानामित्यादि ।

पथिमथ्यृभुक्षामात् । सावनडुह इत्यतः सावित्यनुवर्तते । सूत्रोक्तशब्दानां षष्ठ्यन्तत्वादलोऽन्त्यस्येति परिभाषयाऽन्त्यस्य स्थाने भवतीत्याह—एषामाकारोन्तादेशः स्यात्साविति ।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात् सर्वनामस्थाने परे ॥

थो न्थः ७ । १ । ८७

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ॥

भस्य टेर्लोपः ७ । १ । ८८ ॥

भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्याम् । एवं मथिन् । ऋभुक्षिन् ॥

ष्णान्ता षट् १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट् संज्ञा स्यात् । पञ्चन् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । नुट् ॥

नोपधायाः ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् नामि । पञ्चानाम् । पञ्चसु ॥

अष्टन आ विभक्तौ ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन आत्वं वा स्यात् हलादौ विभक्तौ ॥

पन्था इति । अत्राऽऽदित्यत्र आ आदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया आव्यक्तेर्विधानादनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव ।

अष्टन आविभक्तौ । रायो हलीत्यतो हलीत्यपकर्षे यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इतिपरिभाषया तदादिविधौ, अष्टनो दीर्घादित्यत्र दी-

अष्टाभ्य औश् ७।१।२१॥

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृताऽऽत्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। अष्टौ। अष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट। पञ्चवत्॥

**ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजि-
क्रुञ्चां च। ३। २। ५९॥**

एभ्यः क्विन् स्यात् अञ्चेस्सुप्युपपदे युजिक्रुञ्चोः केवलयोः क्रुञ्चेर्नलोपाभावाश्च निपात्यते। कनावितौ॥

कृदतिङ् ३।१।९३॥

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात्॥

वेरपृक्तस्य। ६। १। ६७॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात्॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८। २। ६२॥

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदा-

र्थग्रहणसामर्थ्यादात्वस्य वैकल्पिकत्वे च लब्धमर्थमाह—अष्टन आत्वं वा स्याद्धलादाविति।

अष्टभ्य इति वक्तव्ये। अस्यायम्भावः, हलादावष्टन आत्वविधानादजादौ तदप्राप्त्या जश्शसोः कृताकाराष्टनः परत्वासम्भवात् अष्टभ्य औशित्येव निर्देष्टव्ये कृतात्वनिर्देशो व्यर्थः सन् ज्ञापयति जश्शसोर्विषयेऽप्यात्वं भवतीति॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः। क्विनः कुरित्येव सूत्रमस्तु प्रत्ययग्रहणपरि-

न्ते। अस्यासिद्धत्वात् "चोः कुः" इति कुत्वम्। ऋत्विक् ऋत्विग्। ऋत्विजौ ऋत्विग्भ्याम्॥

युजेरसमासे ७।१।७१॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे। सुलोपः। संयोगान्तलोपः। कुत्वेन नस्य ङः। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः।

चोः कुः ८।२।३०॥

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। सुयुक्। सुयुजौ। सुयुग्भ्याम्। खन्। खञ्जौ। खन्भ्याम्॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८।२।३६॥

व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्यात् झलि पदान्ते च। जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राजः। राड्भ्याम्। एवं विभ्राट् देवेट् विश्वसृट्।

भाषया तदन्तविधौ क्विन्नन्तस्य कुत्वमित्यर्थेनैव सिद्धौ सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणं वीप्सागर्भबहुव्रीहिलाभार्थम्। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्स क्विन्प्रत्ययस्तस्य। यस्माद्यस्मात्क्विन् दृष्टस्तस्य कवर्गोऽन्तादेश इत्यर्थः। तेन क्विप्यपि क्वचित् कुत्वं भवतीति बोध्यम्। तदेवाह वृत्तौ—क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति।

ऋत्विगिति। ऋतौ यजतीति ऋत्विक्। ऋतावुपपदे यजेः क्विन्।

खनिति। खञ्जतीति खन्। खजि गतिवैकल्ये इत्यस्मात्क्विप्।

विभ्राडिति। विशेषेण भ्राजते शोभते इति विभ्राट्। व्युपसर्गाद्भ्राजतेः क्विप्।

देवेडिति। देवान् यजतीति देवेट् देवशब्दोपपदे यजेः क्विप्।

विश्वसृडिति। विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। विश्वोपपदे सृजेः क्विप्।

(परौ व्रजेः षः पदान्ते) परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्यात् दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि। परिव्राट्। परिव्राजौ॥

विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८॥

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राट्शब्दे च परे। विश्वाराट्, विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वाराड्भ्याम्॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२९॥

पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः स्यात्। भृट्। सस्य श्चुत्वेन शः। 'झलां जश् झशि' इति शस्य जः। भृज्जौ। भृड्भ्याम्। त्यदाद्यत्वम्। पररूपत्वम्॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ७।२।१०६॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ। स्यः। त्यौ। त्ये। सः। तौ। ते। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। एते॥

परिव्राडिति। परित्यज्य सर्वान् व्रजतीति परिव्राट्। परावुपपदे व्रजेः क्विप्।

विश्वाराडिति। सूत्रे राट् इत्यत्र चर्त्वमविवक्षितम्। अन्यथा राट्पर एव दीर्घः स्यादेवञ्च विश्वाराड् विश्वाराड्भ्यामित्यादौ राट्शब्दपरत्वाभावाद्दीर्घो न स्यादिति भावः।

भृडिति। भृज्जतीति भृट् भृज्जतेः क्विप्। (येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति) इति न्यायेन संयोगान्तलोपं बाधित्वा संयोगादिलोपो भवतीति बोध्यम्।

ङे प्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययो-श्चामादेशः स्यात् ॥

त्वाहौ सौ ७ । २ । ९४ ॥

अनयो र्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्तः सौ परे ॥

शेषे लोपः । ७ । २ । ९० ॥

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोर-न्त्यस्य लोपः स्यात् । त्वम् । अहम् ॥

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ९२ ॥

द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । 'औङ्ये-तयोरात्वं लोके' । युवाम् । आवाम् ॥

ङे प्रथमयोरम् । ङे इति लुप्तषष्ठ्यन्तम् प्रथमा च प्रथमा च प्रथमे तयोः । एकः प्रथमाशब्दः प्रथमाबोधकोऽपरश्च प्रथमाशब्दो द्विती-याबोधकः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यतो युष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्त-ते तदाह–युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चेति ।

त्वाहौ सौ । युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्तते, मपर्यन्तस्येति चाधिक्रियते तदाह–अनयोर्मपर्यन्तस्येति ।

शेषे लोपः । युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यतो युष्मदस्मदोरनुवृत्तिः, पञ्चम्या विपरिणतस्य मपर्यन्तस्येत्यस्य चानुवृत्तिः शेष इति सप्तम्यन्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते तदायमर्थो लभ्यते–एतयोष्टिलोप इति । युष्मद स्मदो र्मपर्यन्ताच्छेषस्य लोप इति फलितोऽर्थः ।

यूयवयौ जसि ७ । २ । ९३ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि । यूयम् । वयम् ॥

त्वमावेकवचने ७ । २ । ९७ ॥

एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

द्वितीयायां च ७ । २ । ८७ ॥

अनयोरात्स्यात् । त्वाम् । माम् ॥

शसो न ७ । १ । २९ ॥

आभ्यां परस्य शसो नः स्यादमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तलोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥

योऽचि ७ । २ । ८९ ॥

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । २ । ८६ ॥

अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ७ । २ । ९५ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । टिलोपः । तुभ्यम् । मह्यम् ॥

भ्यसोऽभ्यम् ७ । १ । ३० ॥

एकस्योक्ताविति । एकत्वसंख्यारूपार्थवाचकयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः ।

भ्यसोऽभ्यम् । शेषे लोप इत्यत्र पक्षद्वयम् । एकाष्टिलोपपक्षो-

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्॥

एकवचनस्य च ७।१।३२॥

आभ्यां ङसेरत् स्यात्। त्वत्। मत्॥

पञ्चम्या अत् ७।१।३१॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात्। युष्मत् अस्मत्॥

तवममौ ङसि ७।२।९६॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७।१।२७॥

तव। मम। युवयोः। आवयोः॥

साम आकम् ७।१।३३॥

आभ्यां परस्य साम आकं स्यात्। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२०॥

ऽपरोऽन्त्यलोपपक्षः। तत्र भ्यमादेशोऽन्त्यलोपपक्षे साधुः अभ्यमादेशस्तु टिलोपान्त्यलोपेतिपक्षद्वयेऽपि साधुः। अनेन सूत्रेण भ्यमादेशोऽभ्यमादेशश्च विधीयते इति बोध्यम्।

साम आकम्। भाविसुटो व्यावृत्तयेऽत्र सुण्निर्देशो बोध्यः। एष एव च निर्देशोऽन्त्यलोपपक्षसाधकोऽपीति बोध्यम्। वस्तु तस्तु गोतोणिदित्यत्र गकार इव साम इत्यत्र सकारोऽविवक्षित इति।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयो-र्युष्मदस्मदोर्वांनावित्यादेशौ स्तः॥

बहुवचनस्य वस्नसौ ८।१।२१॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः॥

तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः॥

त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ स्तः॥

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।
स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः॥
सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः॥

(एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) एकतिङ्वाक्यम्, तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। इह तु स्यादेव। शालीनां ते ओदनं दास्यामि। (एते वाक्या-

---

एकतिङ्वाक्यमिति। तिङ्पदेन तिङन्तग्रहणम्। एकं तिङन्तं यस्य तदेकतिङ्। तथाच एकतिङन्तघटितं वाक्यमिति तदर्थः। तेन भवतीत्यादेः केवलस्य वाक्यत्वं न। लक्षणमिदं स्वशास्त्रकार्योपयोगि नातः पश्य मृगो धावतीत्यादेर्वाक्यत्वानुपपत्तिः वस्तुतः, एकतिङन्तार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वं तत्त्वम्। तेनोक्तस्थलेऽपि वाक्यत्वसिद्धिः।

वादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः) अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति। धाता तव भक्तोऽस्ति वा। तस्मै ते नम इत्येव। सुपात्। सुपाद्। सुपादौ॥

पादः पत् ६।४।१३०॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात्। सुपदः। सुपदा। सुपाद्भ्याम्। अग्निमत्, अग्निमद्। अग्निमथौ। अग्निमथः॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ६।४।२४॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात् किति ङिति। नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। नस्य

सुपादिति। सुष्ठु शोभनौ पादौ यस्य स सुपात्। पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति सूत्रेण समासान्तलोपविधानात्सुपादिति हलन्तशब्दो निष्पन्नः।

पादः पत्। अङ्गस्य, भस्येत्यनयोराधिकारस्तत्र विशेषणीभूतपाद्शब्दात् येनविधिरिति तदन्तविधिरत आह–पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भमिति। निर्दिश्यमानपरिभाषया पादशब्दस्यैवादेशाविधानादाह–तदवयवस्य पाच्छब्दस्येति।

अग्निमदिति। अग्निमथ्नाति मन्थतीति वा अग्निमत्। अग्निशब्दोपपदे मन्थते मथ्नाते र्वा क्विपि रूपम्। इदितो मन्थते र्नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्थावित्येव रूपम्।

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। अङ्गस्येत्यधिकारः, श्नान्नलोप इति सूत्रान्नलोप इत्यस्यानुवृत्तिः, विशेषणेन हल इत्यनेन तदन्तविधिस्तदाह–हलन्तानामिति।

कुत्वेन ङः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ॥

अचः । ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

चौ ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रतीचः । प्रत्यग्भ्याम् । उदङ् । उदञ्चौ ॥

उद ईत् ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् ॥

समः समि ६ । ३ । ९३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीचः । सम्यग्भ्याम् ॥

प्राङिति । प्राऽञ्चतीति प्राङ् प्रोपसर्गादञ्चतेः क्विन् ।

अचः । अत्र भस्याल्लोपयोः सम्बन्धादचपदेन च व्याख्यानाल्लुप्तनकाराञ्चतेरेव ग्रहणाच्चाह—लुप्तनकारस्याञ्चतेरित्यादि ।

चौ । अत्रापि चिशब्देन व्याख्यानाल्लुप्तनकाराञ्चतेर्ग्रहणम् । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति सूत्रस्य ढ्रलोप इति रहितस्यानुवृत्तिरत आह—लुप्ताकारनकारेऽञ्चतावित्यादि ।

प्रत्यङ्ङिति । प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ् प्रतिपूर्वादञ्चतेः क्विन् ।

उदङ्ङिति । उत् ऊर्द्ध्वमञ्चतीति उदङ् उत्पूर्वादञ्चतेः क्विन् ।

सम्यङ्ङिति । समञ्चतीति सम्यङ् संपूर्वादञ्चतेः क्विन् ।

सहस्य सध्रिः ६ । ३ । ९५ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे सहस्य सध्र्यादेशः । सध्र्यङ् ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिर्यग्भ्याम् ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । प्राङ् प्राञ्चौ । नलोपाभावादलोपो न । प्राञ्चः । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुङ्भ्याम् । पयोमुक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुग्भ्याम् । उगित्वान्नुम् ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महद्भ्याम् ॥

सध्र्यङिति । सहाञ्चतीति सध्र्यङ् सहोपपदादञ्चतेः क्विन् ।

तिर्यङिति । तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् तिरश्शब्दोपपदादञ्चतेः क्विन् ।

क्रुङिति । क्रुञ्चतीति क्रुङ् क्रुञ्चतेः क्विन् ।

पयोमुगिति । पयोमुञ्चतीति पयोमुक् पयश्शब्दोपपदान्मुचेः क्विप् ।

महानिति । महतीति महान् मह पूजायाम् इत्यस्माच्छतृप्रत्ययः । संयोगान्तलोपाऽसिद्धत्वान्नलोपो नेति बोध्यम् ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । भातेर्डवतुः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८ ॥

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् ददद् । ददतौ । ददतः ॥

जक्षित्यादयः षट् ६ । १ । ६ ॥

षट् धातवोऽन्ये, जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्, जक्षद् जक्षतौ । जक्षतः । एवं जा·

धीमानिति । धीरस्यास्तीति धीमान् । धीशब्दान्मतुप् ।

दददिति । ददातीति ददत् दाधातोः शतृप्रत्ययः । दा इत्यस्य ददादेशः ।

जक्षित्यादयः षट् । जक्षितिरादिराद्यवयवो येषां ते जक्षित्यादयः । अत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तेन जक्षितेरपि ग्रहणमित्यत आह—षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम इति ।

जक्षदिति । जक्ष भक्ष हसनयोः, अस्माच्छतृप्रत्ययः ।

एवं जाग्रदित्यादि । जागृ निद्राक्षये । दरिद्रा दुर्गतौ । शासु अनुशिष्टौ । चकासृ दीप्तौ । एभ्यः शतृप्रत्ययः ।

वत् दरिद्रत्, शासत्, चकासत् । गुप् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थाद्दृशेः कञ् स्यात् चात् क्विन् ॥

आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । तादृक्, तादृग् । तादृशौ । तादृशः तादृग्भ्याम् । व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्त्वे । विट्, विड् । विशौ । विशः । विड्भ्याम् ॥

नशेर्वा ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात् पदान्ते । नक्, नग् । नट्, नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्, घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । दधृक् दधृग् । दधृषौ ।

गुबिति । गुपू रक्षणे । अस्मात्क्विप् ।

विडिति । विश प्रवेशने । अस्मात्क्विप् ।

नगिति । णश अदर्शने । अस्मात्क्विप् ।

घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति घृतस्पृक् । घृतोपपदात् स्पृश स्पर्शनेऽस्मात्क्विन् । उदकोपपदात्तु, कर्मण्यण्, उदकस्पर्शः ।

दधृगिति । धृष्णोतीति दधृक् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । अस्मात्

दधृग्भ्याम्। रत्नमुट्। रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुड्भ्याम्। षट् षड्। षड्भिः। षड्भ्यः। षण्णाम्। षट्सु। रुत्वं प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम्॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ८। २। ७६॥

रेफवान्तयोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठीर्भ्याम्॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ८। ३। ५८॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षः। पिपठीष्षु। पिपठीः षु। चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्भ्याम्। चिकीर्षु॥ विद्वान्। विद्वांसौ। हे विद्वन्॥

वसोः सम्प्रसारणम् ६। ४। १३१॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात्। विदुषः। वसुस्रंस्विति दः। विद्वद्भ्याम्॥

पुंसोऽसुङ् ७। १। ८९॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात्। पु-

ऋत्विगित्यादि सूत्रेण क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते।

रत्नमुडिति। रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट् रत्नशब्दोपपदात् मुष स्तेये अस्मात्क्विप्।

पिपठीरिति। पठितुमिच्छति पिपठिषति तस्मात्क्विप्।

चिकीरिति। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति चिकीर्षतेः क्विप्।

विद्वानिति। वेत्तीति विद्वान्। विदसत्तायामित्यस्माद्वसुप्रत्ययः।

पुमानिति। पुनातीति पुमान्। पूञ् पवने अस्मात् औणादिक-

मान्। हे पुमन्। पुमांसौ। पुंसः। पुम्भ्याम्। पुंसु॥ ऋदुशनेत्यनङ्। उशना। उशनसौ। (अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः) हे उशन, हे उशनन्, हे उशनः। हे उशनसौ। उशनोभ्याम्। उशनस्सु॥ अनेहा। अनेहसौ। हे अनेहः। वेधाः। वेधसौ। हे वेधः। वेधोभ्याम्॥

अदस औ सुलोपश्च ७।२।१०७॥

अदस औ स्यात्सौ परे सुलोपश्च। तदोरिति सः। असौ। त्यदाद्यत्वम्। पररूपत्वम्। वृद्धिः॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ८।२।८०॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च। आन्तरतम्यात् ह्रस्वस्य उः दीर्घस्य ऊः। अमू। जसः शी। गुणः॥

एत ईद्बहुवचने ८।२।८१॥

अदसो दात्परस्यैत ईद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ। अमी। पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे। अमुम्। अमू। अमून्। मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः॥

न मु ने ८।२।३॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात्। अ-

मुमुन्प्रत्ययः।

नमुने। न इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्ये इति। विषयसप्तम्यस्वीकारे तु मुभावस्यासिद्धत्वेन घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यात्। ननु कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घम्प्रति मुत्वमसिद्धमितिदीर्घः

मुना । अमूभ्याम् अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु ॥

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

नहो धः ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धः स्यात् झलि पदान्ते च ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ६ । ३ । ११६ ॥

क्विबन्ते पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् । उपानत् । उपानद् । उपानद् । नहौ । उपानत्सु । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वेन घः । उष्णिक् उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिग्भ्याम् । द्यौः । दिवौ । दिवः ।

स्यादित्याह—कृते चेति ।

नहोधः । झलो झलीत्यतो झलीति सम्बध्यते पदस्येत्यधिकृतं स्कोः संयोगाद्योरित्यतोऽनुवृत्तेऽन्तेऽन्वेति तदाह—झलि पदान्ते चेति । होढ इत्यस्यापवादः ।

नहिवृतिवृषिव्यधि । ढ्रूलोपसूत्रात् पूर्वस्य दीर्घोऽणः इति पदत्रयानुवृत्तिः । क्विपः प्रत्ययत्वेन ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणमित्यत आह—क्विबन्तेष्विति ।

उपानदिति । उपपूर्वान्नह्यतेः क्विप् ।

उष्णिगिति । उत्पूर्वात् स्निह उद्गिरणेऽस्मात्क्विन् ।

द्यौरिति । दिवितिप्रातिपदिकमव्युत्पन्नम् । दिवे र्डिविरिति न्यां-

र्भ्याम् ॥ गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतस्रः । चतसृणाम् । का । के । काः । सर्वावत् ॥

यः सौ ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । इयम् । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम् । आसु । त्यदाद्यत्वम् । टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद्, एतद् ॥ वाक्, वाग् । वाचौ । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपो भि ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः ।

सोहितसूत्रेण निष्पन्नम्वा ।

गीरिति । गॄ निगरणे इत्यस्मात् गॄ शब्दे इत्यस्माद्वा क्विप् ।

पूरिति । पॄ पालनपूरणयोः । अस्मात्क्विप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् ।

यः सौ । इदमो म इत्यत इदम इति दश्चेत्यतो द इति चानुवर्ततेऽत आह–इदमो दस्येति ।

वागिति । वक्तीति वाक् । वच परिभाषणे अस्मात्क्विप् । क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ।

अपोभि । अच उपसर्गात्त इत्यतस्त इति वर्तते विशेष्ये प्रत्यये विशेषणीभूताद्भीतिसप्तम्यन्तात्तदादिविधिरित्याह अपस्तकारः स्याद्भादाविति ।

अपाम् । अप्सु । दिक् दिग् । दिशः । दिग्भ्याम् । त्यदादिष्विति दृशः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक्, दृग् । दृशौ । दृग्भ्याम् । त्विट् । त्विड् । त्विषौ । त्विड्भ्याम् । ससजुषोरुरिति रुत्वम् । सजूः । सजुषौ । सजूर्भ्याम् । आशीः आशिषौ । आशीर्भ्याम् । असौ । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यः । अमुष्याः । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्वम् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । वाः । वारी । वारि । वार्भ्याम् । चत्वारि । किम् । के ।

दिगिति । दिश आतिसर्जने । अस्मात्क्विप् ।

दृगिति । दृशिर प्रेक्षणे । अस्मात्क्विप् । त्यदादिष्विति सूत्रेण दृशेः क्विन् विधानात्क्विप्यपि कुत्वम् ।

त्विडिति । त्विष दीप्तौ । अस्मात्क्विप् ।

सजूरिति । समानं जुषते इति सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्मात्समानोपपदात्क्विप् । समानस्य सभावः ।

आशीरिति । आङ्पूर्वाच्छासेः क्विप् । (आशासः क्वावुपसंख्यानम्) इत्युपधाया इत्वम् ।

स्वनडुदिति । सुष्ठु अनड्वान् यस्मिन् कुले तत् स्वनडुद्कुलम् ।

वारिति । वारशब्दो जलवाचकः । आपः स्त्री भूम्निवार्वारीति-

कानि । इदम् । इमे । इमानि । (अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः) एनत्, एनद् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः । अह्नः । विभाषा ङिश्योः । अह्नी, अहनी अहानि (सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः) हे दण्डिन्, हे दण्डि ।

अहन् ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रुः स्यात् पदान्ते । अहोभ्याम् । दण्डि दण्डिनी । दण्डीनि । दण्डिना । दण्डिभ्याम् । सुपथि । टेर्लोपः । सुपथी । सुपन्थानि । ऊर्क् । ऊर्ञ्जि । नरजानां संयोगः । तत् । ते । तानि । यत् । ये । यानि । एतत् । एते । एतानि । गवाक् । गोची । गवाञ्चि । पुनस्तद्वत् । गोचा । गवाग्भ्याम् । शकृत् । शकृती । शकृन्ति ॥ ददत् ॥

वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य वा नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने । ददन्ति । ददति । तुदत् ॥

कोशात् ।

अहन् । ससजुषोरुरित्यतो रुः । पदस्याऽन्तेचे ति वर्तते तदाह—रुः स्यात्पदान्त इति ।

दण्डीति । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डि दण्डशब्दादिन्प्रत्ययः ।

गवागिति ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीवेऽर्चागतिभेदतः ।
असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् वा स्यात् शीनद्योः । तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् शीनद्योः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यती । दीव्यन्ति ॥ धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति षः । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ॥ अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषे पुंवत् ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथाव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर् । अ-

स्वमसुप्सु नव षड्भादौ षट्के स्युस्त्रीणिजश्शसोः ।
चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वलाभे सूत्रे नित्यग्रहणं वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथाऽऽरम्भसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्पापत्तिः स्यात् ।

सान्तेति दीर्घ इति । रेफान्तस्याऽधातुत्वेन र्वोरुपधया दीर्घ इक इत्यनेन दीर्घाप्राप्त्या सान्तमहतः संयोगस्येत्यनेनैव दीर्घ इति भावः ।

न्तर्। प्रातर्। पुनर्। सनुतर्। उच्चैस्। नीचैस्। शनैस्। ऋधक्। ऋते। युगपत्। आरात्। पृथक्। ह्यस्। श्वस्। दिवा। रात्रौ। सायम्। चिरम्। मनाक्। ईषत्। जोषम्। तूष्णीम्। बहिस्। अवस्। अधस्। समया। निकषा। स्वयम्। वृथा। नक्तम्। नञ्। हेतौ। इद्धा। अद्धा। सामि। वत्। (ब्राह्मणवत्। क्षत्रियवत्।) सना। सनत्। सनात्। उपधा। तिरस्। अन्तरधा। अन्तरेण। ज्योक्। कम्। शम्। सहसा। विना। नाना। स्वस्ति। स्वधा। अलम्। वषट्। श्रौषट्। वौषट्। अन्यत्। अस्ति। उपांशु। क्षमा। विहायसा। दोषा। मृषा। मिथ्या। मुधा। पुरा। मिथो। मिथस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रवाहिकम्। प्रवाहिका। आर्यहलम्। अभीक्ष्णम्। साकम्। सार्धम्। नमस्। हिरुक्। धिक्। अथ। अम्। आम्। प्रताम्। प्रशान्। प्रतान्। मा। माङ्। आकृतिगणोऽयम्' ॥ च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूपत्। सूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। यत्र। कच्चित्। किंचित्। नेह। हन्त। माकिः। माकिम्। नकिः। नाकिम्। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। रै। श्रौषट्। वौषट् स्वाहा। स्वधा। वषट्। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथो। अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च। अवदत्तम्। अहंयुः। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु शुकम्। यथाकथाच। पाट् प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः। अयेः। द्य।

विषु । एकपदे । युत् आतः ॥ चादिरप्याकृतिगणः । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः तसिवती । नानाञौ । एदन्तमव्ययम् । अतः इत्यादि ॥

कृन्मेजन्तः १ । १ । ३९ ॥

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च १ । १ । ४१ ॥

अधिहरि ॥

अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा । वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ।

तत्र परस्मैपादिनः ।

लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् ।

लुङ्। लृङ्॥ एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६९॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च॥

वर्तमाने लट् ३।२।१२॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात्। अटावितौ। उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्वम्। भू सत्तायाम्। कर्तृविवक्षायां भू ल् इति स्थिते॥

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः॥

लः परस्मैपदम् १।४।९९॥

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः॥

अथ तिङन्तम्।

लः कर्मणिचेति। अत्र चेन कर्तरि कृदिति सूत्रात्कर्तरीत्यस्यापकर्षस्तदाह वृत्तौ कर्तरीति।

वर्तमाने लट्। वर्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तिक्रियाश्रयत्वं क्रियाश्रयत्वञ्चात्र कालगत्तं विवक्षितम्। क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका। इति हरिकारिकाप्रामाण्येन कालस्य क्रियाविशेषणत्वं नियतं तदाह—वर्तमानाक्रियावृत्तेरिति।

भू सत्तायाम्। इदं धातुसूत्रम् सत्तायामर्थे भूशब्दः साधुरिति तदर्थः। सत्ता च आत्मधारणानुकूलव्यापारः।

तङानावात्मनेपदम् १ । ४ । १०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः। पूर्वसंज्ञाऽपवादः ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥

तङानावात्मनेपदम् । तङ् च आनश्च तङानौ । अत्र तङिति प्रत्याहारः । स च, मस्न् प्रत्ययोत्तरवर्तितकारेण महिङो ङकारेण च प्राप्यः । शानच् कानचौ च प्रत्ययौ । तौ च लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । लिटः कानज्वेति सूत्राभ्यां विहितौ ।

अनुदात्तङितः । अनुदात्तश्च ङ च अनुदात्तङौ ताविंतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये । स्वरितश्च ञ् च स्वरितञौ ताविंतौ यस्य स स्वरितञित् तस्मात् । कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायः तस्मिन् ।

शेषात्कर्तरि । उक्तादन्यः शेषस्तस्मात् । उक्तञ्चात्मनेपदनिमित्तं तदाह—आत्मनेपदनिमित्तहीनादिति ।

९

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १ । ४ । १०१ ॥

तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १ । ४ । १०२ ॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेक-वचनादिसंज्ञानि स्युः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १ । ४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयु-ज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥

अस्मद्युत्तमः १ । ४ । १०७ ॥

तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥

शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ॥

अस्मद्युत्तमः । अत्राऽस्मदीत्यतः प्राक् तिङ्वाच्यकारकवा-चिनीति संयोज्यम् । प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेचेत्युत्तरमिदमेव प्रतिपा-दयति तथाभूत इति शब्देन ।

शेषे प्रथमः । उक्तादन्यस्य शेषपदार्थत्वान्मध्यमोत्तमयोर्विषय-स्योक्तत्वात्प्रथमस्य विषयस्याऽनुक्तत्वात्स एव शेषपदार्थस्तत्र प्रथमपु-रुषविधानं तदाह-मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथम इति ।

तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३ ॥

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि शप् ३ । १ । ६८ ॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ।

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥

झोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ।

अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः ।

परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवादयः ॥

परो क्षेलिट । अक्ष्णः परः परोक्षं तस्मिन् । अक्ष्णोऽदर्शनादिति सूत्रेण समासान्ताऽचप्रत्यये टिलोपे प्रकृतसूत्रनिर्देशान्निपातनादोकारे च परोक्षशब्दोनिष्पन्नः । परोक्षत्वं च साक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम् । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । अत एव सुप्तोऽहं किल विललाप, बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्,

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३ । ४ । ८२ ॥

लिटस्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८ ॥

लिटि परे अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव भूव् अ इति स्थिते ॥

पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ।

हलादिः शेषः ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ।

ह्रस्वः ७ । ४ । ५९ ॥

इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

हलादिः शेषः । अभ्यासस्याऽऽदि हल् शिष्यते इत्युक्त्याऽऽदिहल्वत एवाभ्यासस्य ग्रहणादजादेरभ्यासस्याग्रहणात् आत आटेत्यादावादिभूताऽकारादेः परस्य हलः शेषानापत्तिरिति चेन्मैवम् । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादभ्यासमात्रस्य ग्रहणेनोभयमात्रस्याभ्यासस्याहलादेरजादेश्च ग्रहणेनोक्तदोषायोगात् ।

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

भवतेरः ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्याल्लिटि ॥

अभ्यासे चर्च ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । "झलां जशः खयां चरः" इति विवेकः । बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

लिट् च ३ । ४ । ११५ ।

लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ।

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ७ । २ । ३५ ।

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ।

अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

स्यतासी लृलुटोः ३ । १ । ३३ ॥

धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शवाद्यपवादः । लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् ॥

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

अनद्यतने लुट् । गतयामिनीपश्चार्द्धेनाऽऽगामियामिनीपूर्वार्द्धेन च सहितदिवसोऽद्यतनस्तद्भिन्नोऽनद्यतनस्तस्मिन् । सचायं द्विविधः, भूतानद्यतनोभविष्यदनद्यतनश्च । तत्र भूतानद्यतने लिडादिविधानाद्भविष्यत्यनद्यतने लुडादिविधानमित्यभिप्रेत्याह—भविष्यत्यनद्यतन इति ।

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात्। इट्॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५॥

डारौरस् एते क्रमात्स्युः। डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। भविता॥

तासस्त्योर्लोपः ७।४।५०॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे॥

रि च ७।४।५१॥

रादौ प्रत्यये तथा। भवितारौ भवितारः। भवितासि। भवितास्थः। भवितास्थ। भवितास्मि। भवितास्वः। भवितास्मः॥

लृट् शेषे च ३।३।१३॥

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां वा। स्यः। इट्। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यन्ति भविष्यसि। भविष्यथः। भविष्यथ। भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्यामः॥

लोट् च ३।३।१६२॥

विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट् स्यात्।

आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३॥

रि च। अत्र पूर्वसूत्रात्तासेरिति सम्बध्यते लोप इति च तथाच रादौ प्रत्यये तासेर्लोप इत्यर्थस्तदेवाह–रादौ प्रत्यये तथेति। अत्र नाऽस्तेः सम्बन्धस्तस्मात्परस्य रादिप्रत्ययस्यैवाऽसम्भवात्।

एरुः ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ।

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५॥

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । परत्वात्सर्वादेशः । भवतात् ॥

लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । लोटस्तामादयः । सलोपश्च ॥

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ॥ ३ । ४।१०१॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च ॥

अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ।

मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ ॥

लोडुत्तमस्याट् स्यात् पिच्च । हिन्योरुत्वं न "इत्वोच्चारणसामर्थ्यात्" भवानि ।

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । तस् च थस् च थश्च मिप् चैषामितरेतरद्वन्द्वः तस्थस्थमिपस्तेषाम् । तां च तं च तश्चाऽमूचैषामितरेतरद्वन्द्वः तान्तन्तामः ।

ते प्राग्धातोः १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

आनि लोट् ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानित्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि (दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुःस्थितिः । दुर्भवानि । (अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्) अन्तर्भवाणि ॥

नित्यं ङितः ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्येति सलोपः । भवाव । भवाम ॥

अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६ । ४ ।७१ ॥

एष्वङ्गस्याट् स्यात्स चोदात्तः ॥

इतश्च ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥ अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३ । ३ । १६१ ॥

विधिनिमन्त्रणेति । विधिश्च निमन्त्रणं चाऽऽमन्त्रणं चाऽधीष्टश्च संप्रश्नश्च प्रार्थनं च विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनानि तेषु । वि-

पञ्चस्वर्थेषु धातोर्लिङ् स्यात्॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३।४।१०३॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७।२।७९॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात्। इति प्राप्ते॥

अतो येयः ७।२।८०॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् स्यात्। गुणः।

लोपो व्योर्वलि ६।१।६६॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। भवेत्। भवेताम्॥

झेर्जुस् ३।४।१०८॥

लिङो झेर्जुस् स्यात्। भवेयुः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेव। भवेम॥

लिङाशिषि ३।४।११६॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात्॥

धिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनं निमन्त्रणं नियोगकरणम, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः।

अतो येयः। अत्र यास् इय् इति स्थितौ सकारस्य रुत्वे यत्वे लोपे च गुणदृष्ट्या त्रैपादिकयलोपस्यासिद्धत्वेन गुणाऽप्राप्त्या या इय् इत्येव निर्देष्टव्ये कृतसन्धिनिर्देश आर्ष इति बोध्यम्।

किदाशिषि ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित् । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

ग्क्ङिति १ । १ । १५ ॥

गित्कित्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

लुङ् ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

माङि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥

च्लि लुङि ३ । १ । ४३ ॥

शबाद्यपवादः ॥

च्लेः सिच् ३ । १ । ४४ ॥

किदाशिषि । यासुटः कित्वविधानं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं तच्च ङित्वेनैव सिद्धं चेत् व्यर्थं कित्वविधानमिति नाशङ्क्यम् । इज्यादित्यादौ सम्प्रसारणाय तदावश्यकत्वात् ।

स्मोत्तरे लङ् च । स्म उत्तरः परो यस्मात्स स्मोत्तरस्तस्मिन् । चकाराल्लुङः सम्बन्धः । तदाह—चाल्लुङिति ।

च्लेः सिच् । मन्यतेर्लुङि अमंस्तेत्यादौ अनिदितामिति नलो-

इत्याविंतो ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ ॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८ ॥

भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

न माङ्योगे ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मास्म भवत् । मास्म भूत् ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । १३९ ॥

पाभावाय सिच इकारस्येत्संज्ञेति बोध्यम् ।

गातिस्थाघुपाभूभ्यः ' गातिश्च स्थाश्च घुश्च पाश्च भूश्च गातिस्थाघुपाभुवस्तेभ्यः । अत्र गातीति श्तिपा निर्देशः । अत्र गाशब्देन इण्स्थानिक आदेशभूतो गा गृह्यते । यस्य पाधातोः पिबादेशः स पाधातुर्गृह्यते । तदाह—गापाविहेणादेशपिबतीति ।

भूसुवोस्तिङि । अत्र भूसूशब्दाभ्यां भूसत्तायाम्, षूङ्गर्भविमोचने इत्यनयोर्ग्रहणम् ।

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । लिङो निमित्तं लिङ्निमित्तं तस्मिन् । क्रियाया अतिपत्तिरनिष्पत्तिरसिद्धिरिति यावत् क्रियातिप-

हेतुहेतुमद्भावादिलिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्यः। अभविष्यतम्। अभविष्यत। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् इत्यादि ज्ञेयम् अत सातत्यगमने॥ २॥ अतति।

अत आदेः ७। ४। ७०॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्। आत। आततुः। आतुः। आतिथ। आतथुः। आत। आत। आतिव। आतिम। अतिता। अतिष्यति। अततु।

आडजादीनाम् ६। ४। ७२॥

अजादेरङ्गस्याट् स्यात् लुङ्लङ्लृङ्क्षु। आतत् अतेत्। अत्यात्। अत्यास्ताम्। लुङि सिचि इडागमे कृते॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ७। ३। ९६॥

विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल इडागमः स्यात्॥

त्तिस्तस्याम्। लिङ्निमित्तं च हेतुहेतुमद्भावादि (कार्यकारणभावादि) तदाह–हेतुहेतुमद्भावादिलिङ् निमित्तमिति।

सातत्यगमने। सततस्य भावः सातत्यं सातत्यं च तद्गमनं तस्मिन्। गमनञ्च उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः। तथा च, अनवरतोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारेऽर्थे धातुरयमिति बोध्यम्।

अस्तिसिचोऽपृक्ते। सिच् अस्श्चेत्यनयोः समाहारद्वन्द्वः सि-

इट ईटि ८।२।२८॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे। (सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) आतीत्। आतिष्टाम्॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३।४।१०९॥

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात्। आतिषुः। आतीः। आतिष्टम्। आतिष्ट। आतिषम्। आतिष्व। आतिष्म। आतिष्यत्। षिध गत्याम् ॥ ३ ॥

ह्रस्वं लघु १।४।१०॥

संयोगेगुरु १।४।११॥

संयोगे परे ह्रस्वं गुरु स्यात्॥

दीर्घं च १।४।१२॥

गुरु स्यात्॥

पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः। धात्वादेरिति सः। सेधति। षत्वम्। सिषेध॥

असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५॥

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात्। सिषिधतुः।

चस्, अस्तिश्च सिचश्चेति कर्मधारयः, अस्तिसिचस् तस्मात्पञ्चम्याः सौत्रत्वाल्लुक्। अस्तिश्चात्र विद्यमानार्थकस्तदाह—विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्चेति।

सिषिधुः। सिषेधिथ। सिषिधथुः। सिषिध। सिषेध। सिषिधिव। सिषिधिम। सेधिता। सेधिष्यति। सेधतु। असेधत् सेधेत्। सिध्यात्। असेधीत्। असेधिष्यत्। एवं चिती संज्ञाने ॥४॥ चेतति। चिचेत। चेतिता। चेतिष्यति। चेततु। अचेतत्। चेतेत्। चित्यात्। अचेतीत्। अचेतिष्यत्। शुच शोके ॥५॥ शोचति। शुशोच। शोचिता। शोचिष्यति। शोचतु। अशोचत्। शोचेत्। शुच्यात्। अशोचीत्। अशोचिष्यत्। गद व्यक्तायां वाचि ॥ ६ ॥ गदति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८। ४। १७॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यात् गदादिषु परेषु। प्रणिगदति।

कुहोश्चुः ७। ४। ६२॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात्॥

अत उपधायाः ७। २। ११६॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। जगाद। जगदतुः। जगदुः। जगदिथ। जगदथुः। जगद॥

णलुत्तमो वा ७। १। ९१॥

उत्तमो णल्वा णित्स्यात्। जगाद, जगद। जगदिव। जगदिम। गदिता। गदिष्यति। गदतु। अगदत्। गदेत्। गद्यात्॥

अतो हलादेर्लघोः ७।२।७॥

हलादेर्लघोरकारस्य वृद्धिर्वा स्यादिडादौ परस्मैपदे सिचि। अगादीत्। अगदीत्। अगदिष्यत्. णद अव्यक्ते शब्दे ॥ ७॥

णो नः ६।१।६५॥

धात्वादेर्णस्य नः स्यात्। णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाधनन्द्नक्कनॄन्नृतः॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्। प्रणदति। प्रणिनदति। नदति। ननाद॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२०॥

लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्यात एत्वं स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि। नेदतुः। नेदुः।

थलि च सेटि ६।४।१२१॥

प्रागुक्तं स्यात्। नेदिथ। नेदथुः। नेद। ननाद। ननद। नेदिव। नेदिम। नादिता। नदिष्यति। नदतु। अनदत्। नदेत्। नद्यात्। अनादीत्। अनदिष्यत्। टुनदि समृद्धौ॥ ८॥

आदिर्ञिटुडवः १।३।५॥

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः॥

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्वादि ॥

उरत् ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासऋवर्णस्यात् स्यात् । वृद्धिः । गोपायाञ्चकार । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥

द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायाञ्चक्रतुः ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७ । २ । १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तत आर्धधातुकस्येण्न स्यात् ।

ऊदॄदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहता स्मृताः ।

कान्तेषु शक्लेकः । चान्तेषु पच्मुच्रिच्वच्विच्सिचः षट् । छान्तेषु प्रच्छेकः । जान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जसञ्ज्सृजः

एकाच उपदेशे । अत्रोपदेशपदं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वयी एकाचि, अनुदात्ते च ॥

ऊदॄदन्तैरिति । ऊकारान्तः । ॠकारान्तः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । रु शब्दे । क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । स्नु प्रस्रवणे । णु स्तौ । टुक्षु शब्दे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । डिङ् विहायसा गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् संभक्तौ । वृञ् संवरणे । एतान् धातून् वर्जयित्वाऽन्ये धातवोऽजन्तेषु निहता अनुदात्ताः स्मृताः कथिताः ॥

पञ्चदश। दान्तेषु अद्क्षुद्खिद्छिद् तुद्नुद्पद्यभिद्विद्य-
तिविनद्विन्द्शद्सद्स्विद्यस्कन्दहदः षोडश । धान्तेषु
क्रुध्क्षुध्बुध्बन्ध्युध्रुध्राध्व्यध्शुध्साध्सिध्या एका-
दश । नान्तेषु मन्यहनौ द्वौ । पान्तेषु आप्छुप्क्षिप्तप्-
तिप्तृप्यदृप्यलिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपस्त्रयोदश । भान्तेषु
यभ्रभ्लभस्त्रयः। मान्तेषु गम्नम्यम्रमश्चत्वारः। शान्ते-
षु क्रुश्दंश्दिश्दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशो दश ।
षान्तेषु कृष्त्विष्तुषाद्विष्दुषपुष्यपिष्विष्शिषशुषश्लिष
एकादश। सान्तेषु घस्वसती द्वौ। हान्तेषु दहादिह्नह्मि-
हरुह्लिह्वहोऽष्टौ॥ अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं श-
तम्। गोपायाञ्चकर्थ। गोपायाञ्चक्रथुः। गोपायाञ्चक्र। गोपा-
याञ्चकार, गोपायाञ्चकर । गोपायाञ्चकृव । गोपायाञ्च-
कृम । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः ।
जुगुपुः ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । जुगोपिथ जुगोप्थ । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् ॥

नेटि ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न स्यात् । अगोपीत्, अगौप्सीत् ॥

झलो झलि ८ । २ । २६ ॥

झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । अगौप्ताम् । अगौप्सुः । अगौप्सीः । अगौप्तम् । अगौप्त । अगौप्सम् । अगौप्स्व । अगौप्स्म । अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् ॥ क्षि क्षये ॥ १२ ॥ क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । एकाच इति निषेधे प्राप्ते ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ७ । २ । १३ ॥

क्रादिभ्य एव लिट इण्न स्यादन्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततस्थल इण् न स्यात् ॥

उपदेशेऽत्वतः ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण् न स्यात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेड् भारद्वाजस्य मते । तेन अन्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥

"अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृक् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत्" ॥

अचस्तास्वदिति । तासौ इव तास्वत् सप्तम्यन्ताद्वतिः । उपदेशेऽत्वतः । अत् अस्यास्तीति अत्वान् तस्मात् अत्वतः । अकारवत इत्यर्थः ।

चिक्षयिथ, चिक्षेथ। चिक्षियिथुः। चिक्षिय। चिक्षाय। चिक्षियिव। चिक्षियिम। क्षेता। क्षेष्यति। क्षयतु। अक्षयत्।

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः। क्षीयात्॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिःस्यात् परस्मैपदे सिचि। अक्षैषीत्। अक्षेष्यत्। तप संतापे॥ १४॥ तपति। तताप। तेपतुः। तेपुः। तेपिथ, ततप्थ। तप्ता। तप्स्यति। तपतु। अतपत्। तपेत्। तप्यात्। अताप्सीत् अताप्ताम्। अतप्स्यत्। क्रमु पादविक्षेपे॥ १५॥

वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ३।१।७०॥

सिचिवृद्धिः। अनेन वृद्धिशब्देन वृद्धेर्विधानादिक इति षष्ठ्यन्तपदोपस्थितिः। अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यमादाय विशेषणेनेका तदन्तविधिस्तदाह—इगन्ताङ्गस्येति।

संताप इति। सन्तपनं संतापस्तस्मिन्। संतापशब्दो दुःखवाचकः।

पादविक्षेप इति। विक्षेपणं विक्षेपः पादयोर्विक्षेपः पादविक्षेपस्तस्मिन्। पादविक्षेपः पादसञ्चालनम्।

वा भ्राशभ्लाशेति। अत्र दिवादिभ्यः श्यन्नित्यतः श्यनोऽनुवृत्तिस्तदाह—एभ्यः श्यन्वेति।

परस्थः श्यन्वा स्यात् कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। पक्षे शप्॥

क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमो दीर्घः स्यात् परस्मैपदे शिति । क्राम्यति, क्रामति । चक्राम । क्रमिता । क्रमिष्यति । क्राम्यतु, क्रामतु । अक्राम्यत्, अक्रामत् । क्राम्येत् । क्रामेत् । क्रम्यात् । अक्रमीत् । अक्रमिष्यत् । पा पाने ॥ १६ ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशादौ प्रत्यये परे। पिबादेशोऽदन्तस्तेन न गुणः। पिबति ॥

आत औ णलः ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । पपौ ॥

आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । पपतुः, पपुः । पपिथ, पपाथ । पप । पपौ । पपिव । पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ॥

एर्लिङि ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञकानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके क्ङिति लिङि । पेयात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । अपात् । अपाताम् ॥

आतः ३ । ४ । ११० ॥

सिज्लुकि आदन्तादेव झेर्जुस् स्यात् ॥

उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादकारादुसि पररूपमेकादेशः स्यात् । अपुः । अपास्यत् । ग्लै हर्षक्षये ॥ १७ ॥ ग्लायति ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यात् न तु शिति । जग्लौ । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं स्याद् वार्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात, ग्लायात् ॥

यमरमनमातां सक् च ७ । २ । ७३ ॥

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अग्लासीत् । अग्लास्यत् ॥ ह्वृ कौटिल्ये ॥ १८ ॥ ह्वरति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्यात् लिटि । उपधाया वृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । जह्वरथुः । जह्वर । जह्वार, जह्वर जह्वरिव । जह्वरिम । हर्ता ॥

आतः । झेर्जुसित्यनेन जुसि सिद्धे सूत्रमिदं व्यर्थं सन्नियमार्थन्तदाह—आदन्तादेवेति ।

ऋद्धनोः स्ये ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्येट् स्यात् । हरिष्यति । हरतु । अहरत् । हरेत् ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ४ । २९ ॥

अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यात् यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्रियात् । अहार्षीत् ॥ श्रु श्रवणे ॥१९॥

श्रुवः शृ च ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शृणोति ॥

सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत् स्यात् । शृणुतः ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ ॥

हुश्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणुथः । शृणुथ । शृणोमि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । शृण्वः । शृणुवः । शृण्मः । शृणुमः । शुश्राव शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । शुश्रोथ । शुश्रुवथुः । शुश्रुव । शुश्राव,

---

ऋद्धनोः स्ये । पूर्वपदं पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यन्तम् । उत्तरपदं षष्ठ्यर्थे सप्तम्यन्तम् । तदाह ऋतो हन्तेश्च स्यस्येति ।

श्रुवः शृ च । अत्र चकारात् स्वादिभ्यः श्नुरित्यस्मात् श्नुरित्यनुवर्तते तदाह श्नुप्रत्ययश्चेति ।

शुश्रव। शुश्रुव शुश्रुम । श्रोता । श्रोष्यति। शृणो-
तु। शृणुतात्। शृणुताम्। शृण्वन्तु॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६।४।१०६॥

असंयोगपूर्वात्प्रत्ययादतो हेर्लुक् स्यात्। शृणु। शृ-
णुतात्। शृणुतम्। शृणुत। गुणावादेशौ। शृणवानि। शृ-
णवाव। शृणवाम। अशृणोत्। अशृणुताम्। अशृण्वन्।
अशृणोः। अशृणुतम्। अशृणुत। अशृणवम्। अशृणुव,
अशृण्व। अशृणुम। अशृण्म। शृणुयात्। शृणुयाताम्।
शृणुयुः। शृणुयाः। शृणुयातम्। शृणुयात। शृणुयाम्।
शृणुयाव। शृणुयाम। श्रूयात्। अश्रौषीत्। अश्रोष्यत्।
गम्लृ गतौ॥ २०॥

इषु गमियमां छः ७।३।७७॥

एषां छः स्यात् शिति। गच्छति। जगाम।

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यन-
ङि ६।४।९८॥

एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति न त्वङि। ज-
ग्मतुः। जग्मुः। जगमिथ, जगन्थ। जग्मथुः। जग्म।
जगाम, जगम। जग्मिव। जग्मिम। गन्ता॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।५८॥

गमेः परस्य सादेरार्धधातुकस्येट् स्यात् परस्मैपदे-
षु। गमिष्यति। गच्छतु। अगच्छत्। गच्छेत्। गम्यात्॥

पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैप-

देषु ३ । १ । ५५ ॥

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात् परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् ॥

इति परस्मैपदिनः ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ एध वृद्धौ ॥ १ ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥

आतो ङितः ७ । २ । ८१ ॥

आतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

थासः से ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमाननृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् ॥

आम्प्रत्ययवत् । अत्राऽम्प्रत्ययशब्द आम्प्रकृत्यर्थकः । अनुप्रयोगस्येति पदमनुप्रयुज्यमानादित्यर्थकन्तदाह—आम्प्रकृत्येत्यादि ।

लिटस्तझयोरेशिरेच् ३।४।८१॥

लिडादेशयोस्तझयोरेशिरेचौ स्तः। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चक्राते। एधाञ्चक्रिरे। एधाञ्चकृषे। एधांचक्राथे॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ८।३।७८॥

इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः स्यात्। एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चकृवहे। एधाञ्चकृमहे। एधांबभूव। एधामास। एधिता। एधितारौ। एधितारः। एधितासे। एधितासाथे॥

धि च ८।२।२५॥

धादौ प्रत्यये परे सस्य लोपः स्यात्। एधिताध्वे॥

ह एति ७।४।५२॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे। एधिताहे। एधितास्वहे। एधितास्महे। एधिष्यते। एधिष्येते। एधिष्यन्ते। एधिष्यसे। एधिष्येथे। एधिष्यध्वे। एधिष्ये। एधिष्यावहे। एधिष्यामहे॥

आमेतः ३।४।९०॥

लोट एकारस्याम् स्यात्। एधताम्। एधेताम्। एधन्ताम्।

सवाभ्यां वामौ ३।४।९१॥

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः। एधस्व। एधेथाम्। एधध्वम्॥

एत ऐ ३।४।९३॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्। एधै। एधावहै। एधामहै। आटश्च। ऐधत। ऐधेताम्। ऐधन्त। ऐधथाः। ऐधेथाम्। ऐधध्वम्। ऐधे। ऐधावहि। ऐधामहि॥

लिङः सीयुट् ३।४।१०२॥

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्। एधेत। एधेयाताम्॥

झस्य रन् ३।४।१०५॥

लिङो झस्य रन् स्यात्। एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथाम्। एधेध्वम्॥

इटोऽत् ३।४।१०६॥

लिङादेशस्य इटोऽत् स्यात्। एधेय। एधेवहि। एधेमहि॥

सुट् तिथोः ३।४।१०७॥

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात्। यलोपः। आर्धधातुकत्वात् सलोपो न। एधिषीष्ट। एधिषीयास्ताम्। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थाम्। एधिषीध्वम्। एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषाताम्॥

आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदस्य झस्य अदित्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। ऐधिढ्वम्। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधिष्महि। एधिष्यत। ऐधिष्येताम्। ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथाम्। ऐधिष्यध्वम्। ऐ-

धिष्ये । पेधिष्यावहि । पेधिष्यामहि । कमु कान्तौ ॥ २ ॥

कमेर्णिङ् ३ । १ । ३० ॥

कमेर्णिङ् स्यात्स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । कामयांचक्रे । आयादय इति णिङ् वा । चकमे । चकमाते । चकमिरे । चकमिषे । चकमाथे चकमिध्वे । चकमे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयिता । कामयितासे । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट ॥

विभाषेटः ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा ढः स्यात् । कामयिषीढ्वम् । कामयिषीध्वम् । कमिषीष्ट । कमिषीध्वम् ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ३ । १ । ४८ ॥

एतन्ताच्छ्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात् कर्त्रर्थे लुङि परे । कामि अ त इति स्थिते ॥

णेरनिटि ६ । ४ । ५१ ॥

कान्तौ । कान्तिरिच्छा ।

स्वार्थ इति । येषां प्रत्ययानामर्थो न निर्दिष्टस्ते स्वार्थे भवन्तीति भावः ।

विभाषेटः । अत्र इणः षीध्वं लुङ्लिटां ध इत्येषामनुवृत्तिस्तदाह—इणः पर इति ।

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥

चङि परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

चङि ६ । १ । ११ ॥

चङ् परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७ । ४ । ९३ ॥

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति ॥

सन्यतः ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इत् स्यात सनि ॥

दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे (कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः) अचकमत । अकामयिष्यत । अकमिष्यत । अय गतौ ॥ ३ ॥ अयते ॥

उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९ ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । सनि इव सन्वत् । सप्तम्यन्ताद्वतिः । चङ्परो यस्मात्स चङ्परः । अग्लोपयतीत्यग्लोपो न अग्लोपोऽनग्लोपस्तस्मिन् ।

उपसर्गस्यायतौ । अनेन सूत्रेण अयधातुपरकस्योपसर्गरेफस्य लत्वं विधीयते तत्रेदम्बोध्यम्–निर्दुरोरुपसर्गयोरेफस्य लत्वं भवति-

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात्। प्लायते। पलायते॥

दयायासश्च ३। १। ३७॥

दय् अय् आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि। अयाञ्चके। अयिता। अयिष्यते। अयताम्। आयत। अयेत। अयिषीष्ट। विभाषेटः। अयिषीध्वम्। अयिषीढ्वम्। आयिष्ट। आयिध्वम्। आयिढ्वम्। आयिष्यत। द्युत दीप्तौ॥ ४॥ द्योतते॥

द्युद्भ्यो लुङि १। ३। ९१॥

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात्। पुषादीत्यङ्। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। अद्योतिष्यत। एवं श्विता वर्णे॥५॥ ञिमिदा स्नेहने॥ ६॥ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः॥ ७॥ मोहनयोरित्येके। ञिक्ष्विदा चेत्येके। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च॥ ८॥ घुट परिवर्तने॥ ९॥ शुभ दीप्तौ॥ १०॥ क्षुभ सञ्चलने॥ ११॥ णभ, तुभ हिंसायाम्॥ १३॥ स्रंसु भ्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने॥ १६॥ ध्वंस गतौ॥ १७॥ स्रम्भु विश्वासे॥ १८॥ वृतु वर्तने॥ १९॥ वर्तते। ववृते। वर्तिता।

वृद्भ्यः स्यसनोः १। ३। ९२॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात्स्ये सनि च॥

निलयते-दुलयते सकारान्तयोर्निसदुसोरुपसर्गयोरेफस्य लत्वं न भवति, लत्वविधायकैतत्सूत्रदृष्ट्या सकारस्थानिकरेफस्यासिद्धत्वात्। तथा च निरयते-दुरयते इत्येव प्रयोगो भवति।

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९ ॥

वृतुवृधुशृधुस्यन्दूभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात् तङानयोरभावे । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । दद दाने ॥ २० ॥ ददते ॥

न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न स्तः । दददे । दददाते । दददिरे । ददिता । ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत । त्रपूष् लज्जायाम् ॥ २१ ॥ त्रपते ॥

तॄफलभजत्रपश्च ६ । ४ । १२२ ॥

एषामत एत्वमभ्यासलोपश्च स्यात् किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिष्यते । त्रप्स्यते । त्रपताम् । अत्रपत । त्रपेत । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । अत्रपिष्ट, अत्रप्त । अत्रपिष्यत, अत्रप्स्यत । इत्यात्मनेपदिनः ॥

अथोभयपदिनः ॥ श्रिञ् सेवायाम् ॥ १ ॥ श्रयति श्रयते । शिश्राय, शिश्रिये । श्रयिता । श्रयिष्यते । श्रयतु, श्रयताम् । अश्रयत्, अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत । श्रीयात्, श्रयिषीष्ट । चङ । अशिश्रियत्, अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत ॥ भृञ् भरणे ॥ २ ॥ भरति, भरते । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः । बभर्थ । बभृव । बभृम । बभ्रे बभृषे । बभ्रे । भर्ता । भर्तासे । भरिष्यति, भरिष्यते । भरतु, भरताम् । अभरत्, अभरत । भरेत् भरेत ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७। ४। २८॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतोरिङ् आदेशः स्यात्। रीङिप्रकृतेरिङविधानसामर्थ्याद्दीर्घो न। भ्रियात्॥

उश्च १। २। १२॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि। भृषीष्ट। भृषीयास्ताम्। अभार्षीत्॥

ह्रस्वादङ्गात् ८। २। २७॥

सिचो लोपः स्यात्। झलि। अभृत। अभृषाताम्। अभारिष्यत्, अभरिष्यत॥ हृञ् हरणे॥ ३॥ हरति, हरते जहार, जह्रे। जहर्थ। जह्रिव। जह्रिम। जह्रिषे। हर्ता। हरिष्यति, हरिष्यते। हरतु, हरताम्। अहरत् अहरत हरेत्, हरेत। ह्रियात्, हृषीष्ट। हृषीयास्ताम्। अहार्षीत् अहृत। अहरिष्यत्, अहरिष्यत। धृञ् धारणे॥ ४॥ धरति, धरते। णीञ् प्रापणे॥ ५॥ नयति, नयते। डुपचष् पाके॥ ६॥ पचति, पचते। पपाच। पेचिथ, पपक्थ। पेचे। पक्ता। भज सेवायाम्॥ ७॥ भजति, भजते बभाज, भेजे। भक्ता। भक्ष्यति, भक्ष्यते। अभाक्षीत्। अभक्त। अभक्षाताम्। यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु॥ ८॥ यजति, यजते॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६। १। १७॥

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् लिटि। इयाज॥

वचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात् किति । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ठ । ईजे । यष्टा । "षढोः कः सि" । यक्ष्यति, यक्ष्यते । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट । वह प्रापणे ॥ ९ ॥ वहति, वहते । उवाह । ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ८ । २ । ४० ॥

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । "ढो ढे लोपः" ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ६ । ३ । ११२ ॥

अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवाक्षीः । अवोढम् । अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवक्षाथाम् । अवोढ्वम्, अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । इत्युभयपदिनः ॥

इति भ्वादयः ॥

अथादादयः ।

अद भक्षणे ॥ १ ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः २ । ४ । ७२ ॥

अद भक्षणे । भक्षणं गलविलाधःसंयोगानुकूलव्यापारः ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः । अदिरिति इका निर्देशः । अदिः प्रभृतिरादिर्येषां तेऽदिप्रभृतयस्तेभ्यः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरयम् । तेनाऽदेरपि ग्रहणम् ।

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्सि । अत्थः । अत्थ । अद्मि । अद्वः । अद्मः ॥

लिट्यन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि जघास । उपधालोपः ।

शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । घस्य चर्त्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास । जघस । जक्षिव । जक्षिम । आद । आदतुः । आदुः ॥

इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । अत्तु, अत्तात् । अत्ताम् । अदन्तु ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ६ । ४ । १०१ ॥

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि, अत्तात् । अत्तम् । अत्त । अदानि । अदाव । अदाम ॥

अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १००

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अद्युः । अद्यात् । अद्यास्ताम् अद्यासुः ।

लुङ्सनोर्घस्लृ २ । ४ । ३७ ॥

उपधालोप इति । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङीति-सूत्रेणेत्यर्थः ।

अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अघसत् । आत्स्यत् । हन हिंसागत्योः ॥ २ ॥ हन्ति ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ किति ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः ॥ हतः । घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ । हन्मि । हन्वः । हन्मः । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥

अभ्यासाच्च ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ, जघन्थ । जघ्नथुः । जघ्न । जघान, जघन । जघ्निव । जघ्निम । हन्ता । हनिष्यति । हन्तु, हतात् । हताम् । घ्नन्तु ॥

हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६ ॥

हौ परे ॥

असिद्धवदत्राभात् ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादसमाप्तेराभीयं समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् ॥ इति जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जहि । हतात् । हतम् । हत । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत ।

असिद्धवदत्राभात् । भात् भाधिकारम् आ अभिव्याप्येति आभात् । समानाश्रयत्वं च, असिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वरूपम् ।

अहनम् । अहन्व । अहन्म । हन्यात् ॥

आर्धधातुके २ । ४ । ३५ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

हनो वध लिङि २ । ४ । ४२ ॥

लुङि च २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । अवधीत् । अहनिष्यत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ॥ ३ ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उतो वृद्धिः स्यात् पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवंति । यौषि । युथः । युथ । यौमि । युवः । युमः । युयाव । यविता । यविष्यति । यौतु । युतात् । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये 'पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । युयाताम् । युयुः । यूयात् । यूयास्ताम् । यूयासुः । अयावीत् । अयविष्यत् । या प्रापणे ॥ ४ ॥ याति । यातः । यान्ति । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि । लुकीति विषयसप्तम्यन्तम् । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके इदं सूत्रमचीतिरहितमनुवर्तते । हलीति विशेषणेन तदादिविधिरत आह लुग्विषये उतो वृद्धिरित्यादि ।

या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः प्राप्तिर्वा ।

लङः शाकटायनस्यैव ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् । यायाताम् । यायुः । यायात् । यायास्ताम् । यायासुः । अयासीत् । अयास्यत् । वा गतिगन्धनयोः ॥ ५ ॥ भा दीप्तौ ॥ ६ ॥ ष्णा शौचे ॥ ७ ॥ श्रा पाके ॥ ८ ॥ द्रा कुत्सायां गतौ ॥ ९ ॥ प्सा भक्षणे ॥ १० ॥ रा दाने ॥ ११ ॥ ला आदाने ॥ १२ ॥ दाप् लवने ॥ १३ ॥ पा रक्षणे ॥ १४ ॥ ख्या प्रकथने ॥ १५ ॥ अयं सार्वधातुके एव प्रयोक्तव्यः । विद ज्ञाने ॥ १६ ॥

विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे । वेत्ति । वित्तः । विदन्ति ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिटि आम्वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदाञ्चकार । विवेद । वेदिता । वेदिष्यति ॥

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३ । १ । ४१ ॥

वा गतिगन्धनयोः । गतिश्च गन्धनञ्च गतिगन्धने तयोः । गन्धनं सूचनम् ।

भा दीप्तौ । दीपनं दीप्तिस्तस्यां । दीप्तिः प्रकाशः ।

ला आदाने । आदानं ग्रहणम् ।

दाप् लवने । लवनं छेदनम् ।

वेत्तेर्लोटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते। पुरुषवचने न विवक्षिते॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९॥

तनादेः कृञश्च उः प्रत्ययः स्यात्। शपोऽपवादः। विदांकरोतु॥

अत उत्सार्वधातुके ६।४।११०॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्स्यात् सार्वधातुके क्ङिति। विदांकुरुतात्. विदांकुरुताम् विदांकुर्वन्तु। विदांकुरु। विदांकरवाणि। अवेत्। अवित्ताम्। अविदुः॥

दश्च ८।२।७५॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुर्वा स्यात्। अवेः। अवेत्। विद्यात्। विद्यास्ताम्। अवेदीत्। अवेदिष्यत्। अस भुवि॥ १७॥ अस्ति॥

श्नसोरल्लोपः ६।४।१११॥

श्नस्यास्तेश्चातो लोपः स्यात् सार्वधातुके क्ङिति। स्तः। सन्ति। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ८।३।८७॥

उपसर्गेणः प्रादुसश्चास्तेः सस्य षः स्यात् यकारेऽचि च परे। निष्यात्। प्रनिषन्ति। प्रादुः षन्ति। यच्परः किम्। अभिस्तः॥

अस्तेर्भूः २।४।५२॥

आर्धधातुके। बभूव। भविता। भविष्यति। अस्तु, स्तात्। स्ताम्। सन्तु॥

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ॥

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद् हौ परे अभ्यासलोपश्च । एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । श्नसोरित्यल्लोपः । तातङ्पक्षे एत्वं न । परेण तातङा बाधात् । एधि । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । आसीत् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । स्याताम् । स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् । इण गतौ ॥ १८ ॥ एति । इतः ॥

इणो यण् ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । यन्ति ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ६ । ४ । ७८ ॥

इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । इयाय ॥

दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । एष्यति । एतु । ऐतु । ऐताम् । आयन् । इयात् ॥

एतेर्लिङि ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके कि-

एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिरिति । असिद्धवदत्राभादित्यनेन घ्वसोरेद्धावित्यस्य हुझल्भ्यो हेर्धिरित्येतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वविधानात् झलन्तत्वाद्धिरिति भावः ।

श्नसोरित्यल्लोप इति । असः सकारस्यैत्वे कृतेऽकारस्य अतो गुणे इति पररूपेणैव सिद्धे लोपविधानं किमर्थमिति चेन्न । परत्वादाङ्गत्वाल्लोपस्यैव न्याय्यत्वात् ।

ति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ॥

इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । ऐष्यत् । शीङ् स्वप्ने ॥ १९ ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ७ । ४ । २१ ॥

क्ङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

शीङो रुट् ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शयाथे । शेध्वे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । अशेत । अशयाताम् । अशेरत । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् । शयिषीष्ट । अशयिष्ट ॥ अशयिष्यत । इङ् अध्ययने ॥ २० ॥ इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

गाङ् लिटि २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् । अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीध्वम् । अध्ययै । अध्ययावहै । अध्ययामहै । अध्यैत । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् ।

शीङोरुट् । झोऽन्त इत्यतो झ इति अदभ्यस्तादित्यतोऽदितिचावर्तते तदाह—शीङः परस्य झादेशस्यात इति ।

अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् ।अधीयीरन् । अध्येषीष्ट ॥

विभाषा लुङ्लृङोः २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् लुङ्लृङोः ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् १ । २ । १ ॥

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत । दुह प्रपूरणे ॥ २१ ॥ दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । दुहाथे । धुग्ध्वे । दुहे । दुह्वे । दुह्महे । दुदोह । दुदुहे । दोग्धा । धोक्ष्यति । धोक्ष्यते । दोग्धु । दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धि दुग्धात् । दुग्धम् । दुग्ध । दोहानि । दुग्धाम् । दुहाताम् । दुहताम् । धुक्ष्व । दुहाथाम् । धुग्ध्वम् । दोहै । दोहावहै । दोहामहै । अधोक् । अदुग्धाम् । अदुहन् । अदोहम् । अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अधुग्ध्वम् । दुह्यात् । दुहीत ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । इको झल् इत्यत इक इति, हलन्ताच्चेति, असंयोगाल्लिट् कित् इत्यतः किदिति च वर्तते तदाह इक्समीपाद्धल इत्यादि ।

स्तस्तङि । घुक्षीष्ट ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अधुक्षत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । अदुग्ध । अधुक्षत ॥

क्सस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । अलोन्त्यस्येति लोपः । अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त । अदुग्धाः । अधुक्षथाः । अधुक्षाथाम् । अधुग्ध्वम् । अधुक्षध्वम् । अधुक्षि । अदुह्वहि, अधुक्षावहि । अदुह्महि, अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत । एवं दिह उपचये ॥ २२ ॥ लिह आस्वादने ॥ २३ ॥ लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिहाते । लिहते । लिक्षे । लिहाथे । लीढ्वे । लिलेह, लिलिहे । लीढासि । लीढासे । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते । लेढु । लीढात् । लीढाम् । लिहन्तु । लीढि । लेहानि । लीढाम् । अलेट्, अलेड् । अलिक्षत् । अलिक्षत, अलीढ । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यत । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ २४ ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटस्तिबादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । आह । आहतुः । आहुः ॥

आहस्थः ८ । २ । ३५ ॥

झलिपरे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥

ब्रुव ईट् ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ॥

ब्रुवो वचिः २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ, उवक्थ । ऊचे । वक्ता । वक्ष्यति वक्ष्यते । ब्रवीतु, ब्रूतात् । ब्रुवन्तु । ब्रूहि । ब्रवाणि । ब्रूताम् । ब्रवै । अब्रवीत् । अब्रूत । ब्रूयात्, ब्रुवीत । उच्यात् । वक्षीष्ट ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥

वच उम् ७ । ४ । २० ॥

अङि परे । अवोचत्, अवोचत । अवक्षत् । अवक्षत चर्करीतंच । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ २५ ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ९० ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । अस्यतिश्च वक्तिश्च ख्यातिश्च अस्यतवक्तिख्यातयस्तेभ्यः । एषां श्तिपा निर्देशात् अस् वच् ख्या-धातूनां ग्रहणम् ।

ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छादयतीति आच्छादनं तस्मिन् । आच्छादनमावरणम् ।

ऊर्णोते विभाषा । उतो वृद्धिर्लुकि हलीत्यतो वृद्धिः हलि पि-

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके। ऊर्णौति ऊर्णोति। ऊर्णुतः। ऊर्णुवंति। ऊर्णुते। ऊर्णुवाते। ऊर्णुवते। (ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्)॥

न न्द्राः संयोगादयः ६। १। ३॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति॥ नुशब्दस्य द्वित्वम्। ऊर्णुनाव। ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुवुः॥

विभाषोर्णोः १। २। ३॥

इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात्। ऊर्णुनुविथ। ऊर्णुनविथ। ऊर्णुविता। ऊर्णुविष्यति, ऊर्णविष्यति। ऊर्णौतु, ऊर्णोतु। ऊर्णवानि। ऊर्णवै॥

गुणोऽपृक्ते ७। ३। ९१॥

ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके। वृद्ध्यपवादः। और्णोत्। और्णोः ऊर्णुयात्। ऊर्णुयाः। ऊर्णुवीत्। ऊर्णुयात्। ऊर्णुविषीष्ट॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७। २। ६॥

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः स्यात्। पक्षे गुणः। और्णावीत्। और्णवीत्। और्णुवीत्। और्णाविष्टाम्। और्णविष्टाम्। और्णुविष्टाम्। और्णविष्ट। और्णुविष्ट। और्णविष्यत्। और्णुविष्यत्।

इत्यदादयः

ति सार्वधातुके इति पदचतुष्टयानुवृत्तिरित्यत आह— वाऽपृक्ते स्याद्ध-लादावित्यादि।

अथ जुहोत्यादयः

हु दानादनयोः ॥ १ ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

श्लौ ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः ॥

अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥

झस्यात्स्यात् । हुश्नुवोरिति यण् । जुह्वति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिटि आम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च ॥ जुहवाञ्चकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । जुहुताम् । जुह्वतु । जुहुधि । जुहवानि । अजुहोत् । अजुहुताम् ॥

जुसि च ७ । ३ । ८३ ॥

हु दानादनयोः । दानश्चादनञ्च दानादने तयोः । दानं चेह वन्हौ प्रक्षेपः । अदनं भक्षणम् ।

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । भीश्च ह्रीश्च भृच हुश्चेति भीह्रीभृहुवस्तेषाम् ।

जुसि च । मिदे र्गुण इत्यतोऽनुवृत्तेन गुणपदेन इक उपस्थितिः ।

इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यादजादौ जुसि । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । अहोष्यत् ॥ ञिभी भये ॥२॥ बिभेति ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥

इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभीतः, बिभितः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार, बिभाय । भेता । भेष्यति । बिभेतु, बिभितात्, बिभीतात् । अबिभेत् । बिभियात्, भीयात् । अभैषीत्; अभेष्यत् । ह्री लज्जायाम् ॥ ३ ॥ जिह्रेति ॥ जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रियाञ्चकार । जिह्राय । ह्रेता । ह्रेष्यति । जिह्रेतु । अजिह्रेत् । जिह्रीयात् । अह्रैषीत् । अह्रेष्यत् । पॄ पालनपूरणयोः ॥४॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । पिपर्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् ॥

हलि ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् हलि । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार ॥

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२ ॥

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पप्रतुः ।

ऋच्छत्यॄताम् ७ । ४ । ११ ॥

अङ्गस्येत्यधिक्रियते तत्र विशेषणेन इका तदन्तविधिः । कुसस्याचीत्यतोऽचीति वर्ततेऽत आह—इगन्ताङ्गस्येति ।

तौदादिकऋच्छेर्ऋधातोर्ॠतां च गुणः स्यात् लिटि। पपरतुः। पपरुः॥

वॄतो वा ७।२।३८॥

वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि॥ परिता, परीता। परिष्यति, परीष्यति। पिपर्तु। अपिपः। अपिपूर्ताम्। अपिपरुः। पिपूर्यात्। पूर्यात्। अपारीत्॥

सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०॥

अत्र इटो न दीर्घः। अपारिष्टाम्। अपरिष्यत्, अपरीष्यत्। ओहाक् त्यागे॥५॥ जहाति॥

जहातेश्च ६।४।११६॥

इद्वास्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके॥ जहितः॥

ई हल्यघोः ६।४।११३॥

श्नाभ्यस्तयोरात ई स्यात् सार्वधातुके क्ङिति हलि न तु घोः। जहीतः॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ६।४।११२॥

अनयोरातो लोपः स्यात् क्ङिति सार्वधातुके। जहति। जहौ। हाता। हास्यति। जहातु, जहितात्। जहीतात्॥

आ च हौ ६।४।११७॥

जहातेर्हौ परे आ स्याच्चादिदीतौ। जहाहि, जहिहि, जहीहि। अजहात्। अजहुः॥

लोपो यि ६।४।११८॥

जहातेरालोपः स्यात् यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एलिंङि । हेयात् । अहासीत् । अहास्यत् । माङ् माने ॥ ६ ॥

भृञामित् ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । मिमीते । मिमाते । मिमते । ममे । माता । मास्यते । मिमीताम् । अमिमीत । मिमीत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत । ओहाङ् गतौ ॥ ७ ॥ जिहीते, जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत । हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत । डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ ८ ॥ बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभराञ्चकार । बभार बभर्थ । बभूव । बिभराञ्चक्रे । बभ्रे । भर्ता । भरिष्यति, भरिष्यते । बिभर्तु । बिभराणि । बिभृताम् । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । अबिभृत । बिभृयात्, बिभ्रीत । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्षीत्, अभृत । अभरिष्यत । डुदाञ् दाने ॥ ९ ॥ ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ । ददे । दाता । दास्यति । दास्यते । ददातु ॥

दाधा घ्वदाप् १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपो विना । घ्वसोरित्येत्वम् । देहि । दत्तम् । अददात् ॥

स्थाघ्वोरिच्च १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदन्तादेशः स्यात् स च कित्स्यादात्मने

पदे ॥ अदित । अदास्यत् । अदास्यत । डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ १० ॥ दधाति ॥

दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८ ।

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धातोर्बशो भष् स्यात्तथोः सस्वोश्च परतः । धत्तः । दधति । दधासि । धत्थः । धत्ते । दधाते । दधते । धत्से । धद्ध्वे । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ धेहि । अदधात् । अधत्त । दध्यात्, दधीत । धेयात् । धासीष्ट । अधात् । अधास्यत्, अधास्यत । णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ ११ ॥ (इर इत्संज्ञा वाच्या)

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ७ । ४ । ७५ ॥

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ ॥ नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेनिक्ते । निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यते । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात । नेनिजानि । नेनिक्ताम् । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनिक्त । नेनिज्यात् । नेनिजीत । निज्यात् । निक्षीष्ट ॥

इरितो वा ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदेषु । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । अनेक्ष्यत् । अनेक्ष्यत ।

इति जुहोत्यादयः ।

अथ दिवादयः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ १ ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । एवं षिवु तन्तुसन्ताने ॥ २ ॥ नृती गात्रविक्षेपे ॥ ३ ॥ नृत्यति । ननर्त । नर्तिता ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । अनर्तिष्यत् ॥ त्रसी उद्वेगे ॥ ३ ॥ वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति, त्रसति । तत्रास ॥

वा जॄभ्रमुत्रसाम् ६ । ४ । १२४ ॥

एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः ॥ त्रेसतुः, तत्रसतुः । त्रेसिथ, तत्रसिथ । त्रसिता । शो तनूकरणे ॥ ५ ॥

ओतः श्यनि ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता । शास्यति ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः । उदितो वेत्यत आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यतश्चेड्वेतिपदद्वयमनुवर्तते तदाह—सादेरार्धधातुकस्येड्वेति ।

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यस्सिचो लुग्वा स्यात् परस्मैपदे परे। अशात्। अशाताम्। अशुः॥ इट्सकौ। अशासीत्। अशासिष्टाम्। छो छेदने॥ ६॥ छ्यति। षोऽन्तकर्मणि॥ ७॥ स्यति। ससौ॥ दोऽवखण्डने॥ ८॥ द्यति। ददौ। देयात्। अदात्। व्यध ताडने॥ ९॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६ । १ । १६ ॥

एषां सम्प्रसारणं स्यात्किति ङिति च। विध्यति। विव्याध। विविधतुः। विविधुः। विव्यधिथ। विव्यद्ध। व्यद्धा। व्यत्स्यति। विध्येत्। विध्यात्। अव्यात्सीत्॥ पुष पुष्टौ॥ १०॥ पुष्यति पुपोष॥ पुपोषिथ। पोष्टा। पोक्ष्यति। पुषादीत्यङ्। अपुषत्। शुष शोषणे॥ ११॥ शुष्यति। शुशोष। अशुषत्॥ णश अदर्शने॥ १२॥ नश्यति। ननाश। नेशतुः॥

रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ ॥

रध् नश् तृप् दृप् द्रुह् मुह् ष्णुह् ष्णिह् एभ्यो वला-

छो छेदने। छेदनं द्वैधीकरणम्।

षोऽन्तकर्मणि। अन्तकर्म विनाशः।

णश् अदर्शने। अदर्शनं दर्शनाभावः।

रधादिभ्यश्च। आर्धधातुकस्येड्वलादेः, अस्मात् वलादेरार्धधातुकस्येट् इति सम्बध्यते। स्वरतिसूतिसूयतीत्यादिना वेति च तदाह—वलाद्यार्धधातुकस्यं वेडिति।

वार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । नेशिथ ।

मस्जिनशोर्झलि ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिम, नेश्म । नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नंक्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् षूङ् प्राणिप्रसवे ॥ १३ ॥ सूयते । सुषुवे । क्रादिनियमादिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सोता, सविता । दूङ् परितापे । १४ ॥ दूयते ॥ दीङ् क्षये ॥ १५ ॥ दीयते ॥

दीङो युडचि क्ङिति ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्यैव युट् स्यात् (वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ) दिदीये ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्यात् ल्यपि चादशित्येज्निमित्ते ॥ दाता । दास्यति । (स्थाध्वोरित्त्वे दीङः प्रतिषेधः) । अदास्त ॥ डीङ् विहायसा गतौ ॥१६॥ डीयते । डिड्ये । डयिता । पीङ् पाने ॥१७॥ पीयते । पेता । अपेष्ट । माङ् माने ॥ १८ ॥ मायते । ममे । जनी प्रादुर्भावे ॥ १ ॥

ज्ञाजनोर्जा ७ । ३ । ७९ ॥

अनयोर्जादेशः स्यात् शिति परे । जायते । जज्ञे ।

डीङ् विहायसा गतौ । विहायसा गतिः आकाशमार्गेण गमनम् ।

जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः ।

जनिता । जनिष्यते ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्याय्भ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यात् एकवचने तशब्दे परे ॥

चिणो लुक् ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् ॥

जनिवध्योश्च ८ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि, अजनिष्ट ॥ दीपी दीप्तौ ॥ २० ॥ दीप्यते । दिदीपे । अदीपि, अदीपिष्ट । पद गतौ ॥ २१ ॥

चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ॥

पदश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे ॥ अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ विद सत्तायाम् ॥ २२ ॥ विद्यते । वेत्ता । अवित्त ॥ बुध अवगमने ॥ २३ ॥ बुध्यते । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध सम्प्रहारे ॥ २४ ॥ युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । सृज विसर्गे ॥ २५ ॥ सृज्यते । ससृजे । ससृजिषे ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । असृष्ट । सृक्षीष्ट । असृक्षाताम् । मृष तितिक्षा-

---

चिण् ते पदः । अत्र त इति आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनं गृह्यते व्याख्यानात् । एवं चिणोलुगित्यत्रापि बोध्यम् ।

याम् ॥ २६ ॥ मृष्यति, मृष्यते। ममर्ष। ममर्षिथ। ममृषे। मर्षितासि। मर्षिष्यति, मर्षिष्यते। णह बन्धने ॥२७॥ नह्यते। नह्यति। ननाह। ननद्ध। नेहिथ। नेहे। नद्धा। नत्स्यति। अनात्सीत्। अनद्ध ॥

इति दिवादयः।

अथ स्वादयः।

षुञ् अभिषवे ॥ १

स्वादिभ्यः श्नुः ३। १। ७३ ॥

शपोऽपवादः। सुनोति। सुनुतः। हुश्नुवोरिति यण्। सुन्वन्ति। सुन्वः, सुनुवः। सुनुते। सुन्वाते। सुन्वते। सुन्वहे, सुनुवहे। सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनु। सुनवानि। सुनवै। सुनुयात्। सूयात् ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७। २। ७२ ॥

एभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु। असावीत्, असोष्ट। चिञ् चयने ॥ २ ॥ चिनोति, चिनुते ॥

विभाषा चेः ७। ३। ५८ ॥

षुञ् अभिषवे। अभिषवः स्नपनं स्नानं पीडनं सुरासंधानञ्च।

स्वादिभ्यः श्नुः। सु आदिर्येषां ते स्वादयस्तेभ्यः। कर्तरि शप्, सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येताभ्यां कर्तरि सार्वधातुके इत्यनयोरनुवर्तनात्प्राप्तं कर्तरि शबिति शपं बाधित्वाऽनेन श्नुर्विधीयतेऽत आह–शपोऽपवाद इति।

अभ्यासात्परस्य कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च ॥ चिकाय, चिचाय, चिक्ये, चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट । स्तृञ् आच्छादने ॥ ३ ॥ स्तृणोति । स्तृणुते ॥

शर्पूर्वाः खयः ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो लुप्यन्ते । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरे ॥ गुणोऽर्तीति गुणः स्तर्यात् ॥

ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत । धूञ् कम्पने ॥ ४ ॥ धुनुते । दुधाव । स्वरतीति वेट् । दुधविथ, दुधोथ ॥

श्र्युकः क्किति ७ । २ । ११ ॥

श्रिञ एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण् न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । दुधुवे । अधावीत्, अधविष्ट । अधविष्यत, अधोष्यत । अधविष्यताम्, अधोष्यताम् । अधविष्यत, अधोष्यत ॥

इति स्वादयः ॥

ऋतश्च संयोगादेः । ऋत इति विशेषणं संयोगादेरिति विशेष्यं येन विधिरिति तदन्तविधिः । इट् सनि वेत्यत इड्वेत्यनयोः, लिङ्सिचोरात्मने पदेषु इत्यतो लिङ्सिचोश्चानुवर्तनादाह—ऋदन्तात्संयोगादेरित्यादि ।

अथ तुदादयः।

तुद व्यथने ॥ १ ॥

तुदादिभ्यः शः ३। १। ७७॥

शपोऽपवादः। तुदति, तुदते। तुतोदिथ। तुतुदे। तोत्ता। अतौत्सीत्, अतुत्त। णुद प्रेरणे ॥ २॥ नुदति, नुदते। नुनोद। नोत्ता। भ्रस्ज पाके ॥ ३॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्। सस्य श्चुत्वेन शः। शस्य जश्त्वेन जः। भृज्जति। भृज्जते॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ६। ४। ४७॥

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके। मित्त्वादन्त्यादचः परः। स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः॥ बभर्ज। बभर्जतुः। बभर्जिथ, बभर्ष्ठ बभ्रज्ज। बभ्रज्जतुः। बभ्रज्जिथ। स्कोरिति सलोपः। व्रश्चेति षः। बभ्रष्ठ। बभृज्जे। भर्ष्टा। भ्रष्टा, भ्रक्ष्यति। भर्क्ष्यति। "क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन" भृज्ज्यात्। भृज्ज्यास्ताम्। भृज्ज्यासुः। भर्क्षीष्ट।

तुदादिभ्यः शः। तुद आदिर्येषां ते तुदादयस्तेभ्यः। कर्तरि सार्वधातुकेऽनयोरनुवर्तनात्प्राप्तशपं बाधित्वा शोऽनेन विधीयते तदाह–शपोऽपवाद इति।

भ्रस्ज पाके। पचनं पाकस्तास्मिन्। पाकोऽत्र भर्जनरूपो नत्वोदनादेस्तत्र प्रयोगाभावात्।

भ्रक्षीष्ट । अभ्राक्षीत् अभार्क्षीत् । अभर्ष्ट, अभ्रष्ट ॥ कृष विलेखने ॥ ४ ॥ कृषति, कृषते । चकर्ष, चकृषे ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति । क्रष्टा, कर्ष्टा । कृक्षीष्ट [स्पृशमृषकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः] अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत् । अकृक्षत्, अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत । क्सपक्षे । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त । मिल संगमे ॥ ५ ॥ मिलति । मिलते । मिमेल । मेलिता । अमेलीत् । मुच्लृ मोचने ॥ ६ ॥

शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९ ॥

मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् खिद् पिशां नुम् स्यात् ॥ मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । लुप्लृ छेदने ॥ ७ ॥ लुम्पति, लुम्पते । लोप्ता । अलुपत । अलुप्त । विदॢ लाभे ॥ ९ ॥ विन्दति । विन्दते । विवेद, विविदे । व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट् परिवेत्ता । षिच क्षरणे ॥ ९ ॥ सिञ्चति, सिञ्चते ॥

लिपिसिचिह्वश्च ३ । १ । ५४ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । असिचत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५३ ॥

लिपिसिचिह्वश्च । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इत्यतश्च्लेरङिति वर्तते तदाह—एभ्यश्च्लेरङिति ।

लिपिसिचिह्वः परस्य च्लेरङ् वा तङि। असिचत, असिक्त। लिप उपदेहे ॥ १९ ॥ उपदेहो वृद्धिः। लिम्पति, लिम्पते। लेप्ता। अलिपत्। अलिपत, अलिप्त॥ इति उभयपदिनः॥

कृती छेदने॥ ११॥ कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति, कर्त्स्यति। अकर्तीत्। खिद् परिघाते॥ १२॥ खिदन्ति। चिखेद। खेत्ता॥ पिश अवयवे॥ १३॥ पिंशति। पेशिता। ओव्रश्चू छेदने॥ १४॥ वृश्चति, वव्रश्च। वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ। व्रश्चिता, व्रष्टा। व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति। वृश्च्यात्। अव्रश्चीत्। व्यच व्याजीकरणे॥१५॥ विचति। विव्याच। विविचतुः। व्यचिता व्यचिष्यति। विच्यात्। अव्याचीत्। 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति तु नेह प्रवर्तते "अनसीति पर्युदासेन तस्य कृन्मात्रविषयत्वात्"। उछि उञ्छे॥ १६॥ उञ्छति। 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः॥ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु॥ १७॥ ऋच्छति। ऋच्छत्यृतामिति गुणः। द्विहल्ग्रहणस्याऽनेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्। आनर्छ। आनर्छतुः। ऋच्छिता। उज्झ उत्सर्गे॥ १८॥ उज्झति। लुभ विमोहने॥ १९॥ लुभति।

खिद परिघाते। परिघातो दैन्यम्।

व्यच व्याजीकरणे। व्याजीकरणं छद्मकरणम्।

उज्झ उत्सर्गे। उत्सर्गस्त्यागः।

लुभ विमोहने। विमोहनमाकुलीकरणम्।

तीषसहलुभरुषरिषः ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । तृप तृम्फ तृप्तौ ॥ २१ ॥ तृपति । ततर्प । तर्पिता । अतर्पीत् । तृम्फति । (शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । ततृम्फ । तृफ्यात् । मृड पृड सुखने ॥ २२ ॥ मृडति । पृडति । शुन गतौ ॥ २४ ॥ शुनति । इष इच्छायाम् ॥ २५ ॥ इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । कुट कौटिल्ये ॥२६॥ गाङ्कुटादिति ङित्त्वम् । चुकुटिथ । चुकुट । कुटिता । पुट संश्लेषणे ॥ २७ ॥ पुटति । पुटिता । स्फुट विकसने ॥ २८ ॥ स्फुटति । स्फुर स्फुल संचलने ॥ ३० ॥ स्फुरति । स्फुलति ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति निष्फुलति । णू स्तवने ॥ ३१ ॥ परिणूतगुणोदयः । नुवति । नुनाव । नुविता । टुमस्जो शुद्धौ ॥ ३२ ॥ मज्जति । ममज्ज । मस्जिनशो-रिति नुम् । (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः) संयोगादि-लोपः । ममङ्क्थ, ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । रुजो भङ्गे ॥ ३३ ॥ रुजति । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । भुजो

शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः । तृम्फ आदिर्येषां ते तृम्फादय-स्तेषाम् । अत्राऽऽदिशब्दः प्रकारार्थकस्तेन तृम्फभिन्नतृम्फसदृशानां ग्रहणम् ।

कौटिल्ये ॥ ३४ ॥ रुजिवत् । विश प्रवेशने ॥ ३५ ॥ विशति । मृश आमर्शने ॥ ३६ ॥ आमर्शनं स्पर्शः ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ अम्राक्षीत् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ३७ ॥ सीदतीत्यादि । शद्लृ शातने ॥ ३८ ॥

शदेः शितः १ । ३ । ६० ॥

शिद्भाविनोऽस्मात्तङानौ स्तः । शीयते । शीयताम् । अशीयत । शीयेत । शशाद । शत्ता । शत्स्यति । अशदत् । अशत्स्यत् । कॄ विक्षेपे ॥ ३९ ॥

ॠत इद्धातोः ७ । १ । १०० ॥

ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । किरति । चकार । चकरतुः । चकरुः । करीता, करिता । कीर्यात् ॥

किरतौ लवने ६ । १ । १४० ॥

षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । विशरणं च गतिश्चाऽवसादनं च विशरणगत्यवसादनानि तेषु । विशरणमवयवानां विभागः, गतिर्गमनम्, अवसादनं नाशः ।

शद्लृ शातने । शातनं विशीर्णता ।

शदेः शितः । तङानावात्मनेपदमित्यतस्तङानावित्यनुवर्ततेऽत आह–शिद्भाविनोऽस्मात्तङानाविति ।

ॠत इद्धातोः । अङ्गस्येत्यधिक्रियते । धातोरिति विशेष्यम् ॠत इति विशेषणम्, येन विधिरिति तदन्तविधिस्तदाह–ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्येति ।

उपात्किरतेः सुट् स्यात् छेदने। उपस्किरति॥

अडभ्यासव्यवायेऽपि ६।१।१३६॥

[सुट् कात् पूर्व इति वक्तव्यम्] उपास्किरत्। उपचस्कार।

हिंसायां प्रतेश्च ६।१।१४१॥

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम्। उपस्किरति, प्रतिस्किरति। गॄ निगरणे॥ ४०॥

अचि विभाषा ८।२।२१॥

गिरतेरेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ प्रत्यये। गिरति, गिलति। जगार, जगाल। जगरिथ, जगलिथ। गरिता, गरीता। गलिता, गलीता। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्॥ ४१॥ ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणम्। पृच्छति। पप्रच्छ। पप्रच्छतुः। पप्रच्छुः। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत्। मृङ् प्राणत्यागे॥ ४२॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र।

अडभ्यासव्यवायेऽपि। अट् च अभ्यासश्च अडभ्यासौ ताभ्यां व्यवायस्तास्मिन्।

अचि विभाषा। कृपो रोल इत्यतो रोल इति, ग्रो यङि इत्यतो ग्र इति च वर्तते तदाह–गिरते रेफस्य लत्वमिति।

प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। ज्ञप्तुमिच्छा ज्ञीप्सा तस्याम्। ज्ञानेच्छेति तदर्थः

रिङ् । इयङ् । म्रियते, ममार । मर्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत । पृङ् व्यायामे ॥ ४३ ॥ प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ ४४ ॥ जुषते । जुजुषे । ओविजी भयचलनयोः ॥ ४५ ॥ प्रायेण उत्पूर्वः । उद्विजते ॥

विज इट् १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् स्यात् । उद्विजिता ।

इति तुदादयः ॥

अथ रुधादयः ।

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध । रुणध्मि । रुन्ध्वः । रुन्ध्मः ॥ रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते । रुन्त्से । रुन्धाथे ।

विज इट् । गाङ्कुटादिभ्यो ञ्णिन्ङित् इत्यतो ङितोऽनुवर्तनादाह—ङिद्वदिति ।

रुधिर् आवरणे । आवरणमवरोधः ।

रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे । रुन्ध्महे । रुरोध । रुरुधे । रोद्धा । रोत्स्यति, रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि । रुणधाव । रुणधाम । रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुणत्स्व । रुणधै । रुणधावहै । रुणधामहै । अरुणत्, अरुणद् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुणत् । अरुणः । अरुन्ध । अरुन्धाताम् । अरुन्धत । अरुन्धाः । रुन्ध्यात्, रुन्धीत । रुध्यात्, रुत्सीष्ट । अरुधत्, अरौत्सीत् । अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत ॥ भिदिर् विदारणे ॥ २ ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ ३ ॥ युजिर् योगे ॥ ४ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ ५ ॥ रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरेच । रेक्ता । रेक्ष्यति । अरिणक् । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त । विचिर् पृथग्भावे ॥ ६ ॥ विनक्ति, विङ्क्ते ॥ क्षुदिर् सम्पेषणे ॥ ७ ॥ क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत्, अक्षुत्त ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः ॥ ८ ॥ छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । सेऽसिचीति वेट् । चछृत्से, चछृदिषे । छर्दिता । छर्दिष्यति, छर्त्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीत्, अच्छर्दिष्ट । उतृदिर् हिंसानादरयोः ॥ ९ ॥ तृणत्ति, तृन्ते । कृती वेष्टने ॥ १० ॥ कृणत्ति । तृह हिसि हिंसायाम् ॥ १२ ॥

तृण इम् ७ । ३ । ९२ ॥

भिदिर् विदारणे । विदारणं भेदनम् ।
रिचिर् विरेचने । विरेचनं निःसारणम् ।
क्षुदिर् सम्पेषणे । सम्पेषणं संचूर्णनम् ।

तृहः श्नमि कृते इमागमः स्यात् हलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् ॥

श्नान्नलोपः ६ । ४ । २३ ॥

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता ॥

तिप्यनस्तेः ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि नत्वस्तेः । ससजुषो-रुरित्यस्यापवादः । अहिनत्, अहिनद् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् ॥

सिपि धातो रुर्वा ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे झलां ज-शोऽन्त इति जश्त्वम् । अहिनः । अहिनत्, अहिनद् ॥ उन्दी क्लेदने ॥ १३ ॥ उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्च-कार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ १४ ॥ अ-नक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ, आन-ङ्क्थ । अञ्जिता, अङ्क्ता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ॥

अञ्जेः सिचि ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्चू

उन्दी क्लेदने । क्लेदनमार्द्रीभावः ।

अञ्जेः सिचि । सिचीति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । ऋद्धत्यर्त्ति व्ययतीनामित्यतो नित्यमिडिति वर्ततेऽत आह—एभ्यः सिचो नित्यमिडिति ।

संकोचने ॥ १५ ॥ तनक्ति । तङ्क्ता, तञ्चिता । ओविजी भयचलनयोः ॥ १६ ॥ विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । शिष्लृ विशेषणे ॥ १७ ॥ शिनष्टि । शिष्टः । शिंषन्ति । शिनक्षि । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । शिण्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । शिंष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् । एवं पिष्लृ सञ्चूर्णने ॥ १८ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ १९ ॥ श्नान्नलोपः ॥ भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भंङ्क्ता । भङ्ग्धि । अभाङ्क्षीत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ २० ॥ भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥

भुजोऽनवने १ । ३ । ६६ ॥

तङानौ स्तः । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । ञिइन्धी दीप्तौ ॥ २१ ॥ इन्धे । इन्धाते । इन्धते । इन्त्से । इन्ध्वे । इन्धाञ्चक्रे, इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धाः ॥ विद् विचारणे ॥ २२ ॥ विन्ते । वेत्ता ॥

इति रुधादयः ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोः । पालनं च अभ्यवहारश्च पालनाभ्यवहारौ तयोः । पालनं रक्षणम् अभ्यवहारो भक्षणम् ।

भुजोऽनवने । तङानावात्मनेपदे इत्यतस्तङानावित्यनुवर्तते तदाह—तङानौ स्त इति ।

अथ तनादयः।

तनु विस्तारे ॥ १ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः कृञश्च उः प्रत्ययः स्यात्। शपोऽपवादः। तनोति। तनुतः। ततान, तेने। तनितासि, तनितासे। तनिष्यति, तनिष्यते। तनोतु, तनुताम्। अतनोत् अतनुत। तनुयात्, तन्वीत। तन्यात्, तनिषीष्ट। अतनीत्, अतानीत् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः। अतत, अतनिष्ट। अतथाः, अतनिष्ठाः। अतनिष्यत्, अतनिष्यत। षणु दाने ॥ २ ॥ सनोति। सनुते ॥

ये विभाषा ६ । ४ । ४३ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः। तन् आदिर्येषां ते तनादयस्ते च कृञ् च तनादिकृञस्तेभ्यः। कृञो पि तनादित्वात्तत एव कृञोऽप्युप्रत्ययसिद्धौ पृथक्कृञ्ग्रहणं [गणकार्यमनित्यमि]ति परिभाषाज्ञापकम्।

तनादिभ्यस्तथासोः तश्च थाश्चेत्यनयोरितरेतरद्वन्द्वस्तथासौ तयोः। गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्वित्यतः सिचो लुक् चेत्यनयोरनुवर्तनादाह—सिचो लुगिति।

ये विभाषा। जनसनखनां सञ्झलोरित्यतो जनसनखनामिति,

जनसनखनामात्वं वा यादौ क्ङिति । सायात् । सन्यात् । असानीत्, असनीत् ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सनि झलादौ क्ङिति । असात, असनिष्ट । असाथाः, असनिष्ठाः । क्षणु हिंसायाम् ॥ ३ ॥ क्षणोति, क्षणुते । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः ॥ अक्षणीत्, अक्षत अक्षणिष्ट । अक्षथाः, व्यक्षणिष्ठाः । क्षिणु च ॥४॥ ऊप्रत्यये लघूपधगुणः केषांचिन्मते न ॥ क्षिणोति, क्षेणोति । क्षेणिता । अक्षेणीत्, अक्षित, अक्षेणिष्ट । तृणु अदने ॥ ५ ॥ तृणोति, तर्णोति तृणुते, तर्णुते ॥ डुकृञ् करणे ॥ ६ ॥ करोति ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । कुरुतः ॥

न भकुर्छुराम् ८ । २ । ७९ ॥

भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया न दीर्घः ॥ कुर्वन्ति ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यत आदिति च वर्तते तदाह—एषामाकारोन्तादेश इति ।

उप्रत्यये लघूपधगुणः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति भावः ।

न भकुर्छुराम् । भं च कुर् च छुर् च भकुर्छुरस्तेषाम् । र्वोरुपधाया दीर्घ इक इत्यत उपधादीर्घपदयोरनुवर्तनादाह—भस्य कुर्छुरोश्चेति ।

नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यात् म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति, करिष्यते । करोतु, कुरुताम् । अकरोत् अकुरुत ॥

ये च ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ उलोपः स्यात् यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात्, कुर्वीत । क्रियात्, कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । अकरिष्यत्, अकरिष्यत

सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे ॥ संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणे पि सुट् "संस्कृतं भक्षा" इति ज्ञापकात् ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः ।

नित्यं करोतेः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादित्यत षष्ठ्यन्ततया विपरिणतस्य प्रत्ययादित्यस्यानुवृत्तिः । लोपश्चास्यान्यतरस्याम्वोरित्यतो लोप इत्यस्य चानुवृत्तिस्तदाह—करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोप इति ।

प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । उपस्कृता ब्राह्मणाः । एधोदकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते । वनु याचने ॥ ७ ॥ वनुते । ववने । मनु अवबोधने ॥ ८ ॥ मनुते । मेने । मनिता । मनिष्यते । मनुताम् । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट, अमनिष्ट । अमनिष्यत ॥

इति तनादयः ॥

अथ क्र्यादयः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः ॥ क्रीणाति । ई हल्यघोः । क्रीणीतः । श्नाभ्यस्तयोरातः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रेथ, चिक्रयिथ । चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति । क्रेष्यते ।

मनु अवबोधने । अवबोधनं ज्ञानम् ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । द्रव्यस्य विनिमयो द्रव्यविनिमयस्तस्मिन् । विनिमयः प्रत्यर्पणम् ।

शपोऽपवाद इति । अत्रत्याभिप्रायः पूर्वोक्तरीत्यैवावसेयः ।

क्रीणातु, क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । अक्रीणात्, अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीयात्, क्रेषीष्ट । अक्रैषीत्, अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥२॥ प्रीणाति, प्रीणीते । श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ श्रीणाति । श्रीणीते, मीञ् हिंसायाम् ॥ ४ ॥

हिनुमीना ८ । ४ । १५ ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य णः स्यात् ॥ प्रमीणाति । प्रमीणीते, मीनातीत्यात्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ, ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् बन्धने ॥ ५ ॥ सिनाति, सिनीते । सिषाय, सिष्ये । सेता । स्कुञ् आप्लवने ॥ ६ ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना । स्कुनोति, स्कुनाति । स्कुनुते, स्कुनीत । चुस्काव, चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत्, अस्कोष्ट । स्तम्भ्वादयश्चत्वारः सौत्राः सर्वे रोधनार्थाः परस्मैपदिनः ॥

हलः श्नः शानज्झौ ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान ॥

हिनुमीना । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत उपसर्गादिति वर्तते । रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यतो नो ण इति च, तदाह— उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्येति ।

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३ । १ । ५८ ॥

च्लेरङ् वा स्यात् ॥

स्तन्भेः ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । व्यष्टभत् । अस्तम्भीत् । युञ् बन्धने ॥ ७ ॥ युनाति, युनीते । योता । क्नूञ् शब्दे ॥ ८ ॥ क्नूनाति, क्नूनीते । क्नविता । द्रूञ् हिंसायाम् ॥ ९ ॥ द्रूणाति, द्रूणीते । दॄञ् विदारणे ॥ १० ॥ दृणाति, दृणीते । पूञ् पवने ॥ ११ ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० ॥

पूञ् लूञ् स्तॄञ् कॄञ् वृञ् धूञ् शॄ पॄ वॄ भॄ दॄ जॄ झॄ धॄ नॄ कॄ ऋ गॄ ज्या री ली व्ली प्लीनां चतुर्विंशतेः शिति ह्रस्वः स्यात् । पुनाति, पुनीते । पविता । लूञ् छेदने ॥ १२ ॥ लुनाति, लुनीते । स्तॄञ् आच्छादने ॥ १३ ॥ स्तृणाति । शर्पूर्वाः खयः । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरे । स्तरिता, स्तरीता । स्तृणीयात्, स्तृणीत, स्तीर्यात् ॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । च्लेः सिच् इत्यतश्च्लेरिति, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङित्यतोऽङिति, इरितो वेत्यतो वेरिति च वर्तते तदाह—च्लेरङ् वेति ।

स्तन्भेः । सहेः साडः स इत्यतः स इति अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतो मूर्धन्यस्येति चानुवर्तते तदाह—स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यादिति ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि ॥

न लिङि ७ । २ । ३९ ॥

वृत इटो लिङि न दीर्घः । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेषु । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारिषुः । अस्तरिष्ट । कॄञ् हिंसायाम् ॥ १४ ॥ कृणाति । कृणीते । चकार, चकरे । वॄञ् वरणे ॥ १५ ॥ वृणाति वृणीते । ववार, ववरे । वरिता, वरीता । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् । वूर्यात् वरिषीष्ट, वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरीष्ट, अवूर्ष्ट । धूञ् कम्पने ॥१६॥ धुनाति धुनीते । धोता, धविता । अधावीत् । अधविष्ट, अधोष्ट । ग्रह उपादाने ॥१७॥ गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि । ग्रहीता । गृह्णातु । हलः श्नः शानज्झौ । गृहाण । गृह्णात् । ग्रहिषीष्ट । ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् ।

लिङ्सिचोरात्मने पदेषु । अत्र वृतो वेत्यतो वृत इति, इट् सनि वा, इत्यत इट् वेति च वर्तते । वृत इत्यत्र वृ ॠदिति छेदस्तत्र वृ इति निरनुबन्धकग्रहणात् वृङ्वृञो ग्रहणन्तदाह—वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयो लिङ्सिचोरिड्वेति ।

ग्रहोऽलिटि दीर्घः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत एकाच इति इडिति च वर्तते तदाह—एकाचो ग्रहेरिति ।

अग्रहीष्ट। अग्रहीषाताम् । कुष निष्कर्षे ॥ १८ ॥ कुष्णाति । कोषिता ॥ अश भोजने ॥ १९ ॥ अश्नाति । आश । अशिता । अशिष्यति ! अश्नातु । अशान । मुष स्तेये ॥ २० ॥ मोषिता मुषाण । ज्ञा अवबोधने ॥ २१ ॥ जज्ञौ । वृङ् सम्भक्तौ ॥ २२ ॥ वृणीते । वव्रूषे । वव्रूढ्वे । वरिता, वरीता । अवरिष्ट, अवरीष्ट । अवृत ॥

इति क्र्यादयः ॥

अथ चुरादयः ।

चुर स्तेये ॥ १ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धा-

कुष निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणं तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् ।

मुष स्तेये । स्तेयश्चौरव्यापारः ।

ज्ञा अवबोधने । अवबोधनं ज्ञानम् ।

वृङ् सम्भक्तौ । सम्भक्तिः पूजा ।

चुरस्तेये । अधर्मपूर्वकपरधनादिग्रहणलक्षणश्चौरव्यापारः स्तेयशब्दार्थः ।

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति वार्तिकस्वरूपम् । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलं णिच् स्यात् इष्ठे यथा

त्वर्थे' इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। पुगन्तेति गुणः। सनाद्यन्ता इति धातुत्वम्। तिप्शबादि। गुणायादेशौ। चोरयति॥

णिचश्च। १। ३। ७४॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले। चोरयते। चोरयामास। चोरयिता। चोर्यात्। चोरयिषीष्ट। णिश्रीति चङ्। णौ चङीति ह्रस्वः। चङीति द्वित्वम्। हलादिः शेषः। दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः। अचूचुरत्, अचूचुरत। कथ वाक्यप्रबन्धे॥ २॥ अल्लोपः॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १। १। ५७॥

अल्विध्यर्थमिदम्॥ परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये।

प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुप्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्या आदेशास्तद्वर्णावपि स्युरिति तदर्थः।

चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। सत्यापपाशेतिसूत्रविहितणिचोऽर्थानुक्त्वाच्चुरादिभ्यः स्वार्थे णिज्भवति। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति न्यायेन येषां प्रत्ययानामर्था अनिर्दिष्टाः सन्ति तेषां स्वार्थे विधानात्।

णिचश्च। णिचः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्। अनुदात्तङित आत्मने पदमित्यत आत्मने पदमिति वर्तते। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति च वर्तते तदाह–णिजन्तादात्मने पदं स्यादिति।

इति स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न। अचकथत्। गण सङ्ख्याने ॥ ३ ॥ गणयति ॥

ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥

गणयतेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चादत्चङ् परे णौ। अजीगणत्, अजगणत् ॥

इति चुरादयः ॥

अथ ण्यन्तप्रक्रिया ।

स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

स्वतन्त्रः कर्ता । कारके इत्यधि क्रियते कारकत्वं च क्रियाजनकत्वं तेन क्रियायामिति लभ्यते वक्ष्यमाणन्यायाद्विवक्षितार्थलाभस्तदाह—क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ इति । स्वातन्त्र्यं च प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयत्वम् । कारिकास्वरूपं तु

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च । प्रयोजयतीति प्रयोजकस्तस्य प्रयोजकस्तत्प्रयोजकः । तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थकर्तृपदपरामर्शकः, चशब्दश्च पूर्वसूत्रकृतकर्तृसंज्ञापरामर्शकः । इत्येतदुभयशब्दलभ्यमर्थमाह—कर्तुः प्रयोजक इति ।

हेतुमति च ३।१।२६॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात्। भवन्तं प्रेरयति भावयति॥

ओः पुयण्ज्यपरे ७।४।८०॥

सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्य इत्स्यात् पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः। अबीभवत्। ष्ठा गतिनिवृत्तौ॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूय्यीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ ७।३।३६॥

स्थापयति॥

तिष्ठतेरित् ७।४।५॥

हेतुमति च। हेतुरस्त्यस्मिन्नसौ हेतुमान् तस्मिन्। हेतुमच्छब्दोऽत्र दर्शितविग्रहद्वारा प्रयोजकव्यापारार्थकः। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् इत्यतो धातोरिति वर्तते। सत्यापपाशरूपवीणातूलेति सूत्राण्णिजनुवर्तते। तदाह—प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादावित्यादि।

ओः पुयण्ज्यपरे। पुश्च यण् च ज् च एषां समाहारद्वन्द्वः पुयण्ज् तस्मिन्। अः परो यस्मात् सोऽपरस्तस्मिन्। अङ्गस्येत्यधिक्रियते। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येति वर्तते। सन्यतः इति सूत्रमनुवर्तते तदाह—सनिपरे यदङ्गमित्यादि।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ। गतेर्निवृत्तिर्गतिनिवृत्तिस्तस्मिन्। स्थिरीभवन इत्यर्थः।

तिष्ठतेरित्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्यत उपधायाः चङ्परे णाविति पदत्रयानुवृत्तिस्तदाह—उपधाया इदादेशः स्यादित्यादि।

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्। घट चेष्टायाम्॥

मितां ह्रस्वः ६।४।९२॥

घटादीनां ज्ञपादीनां च ह्रस्वः स्यात् णौ॥ घटयति। ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च। ज्ञपयति। अजिज्ञपत्

इति ण्यन्तप्रक्रिया॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम्। पठ व्यक्तायां वाचि॥

सन्यङोः ६।१।९॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। सन्यतः। पठितुमिच्छति पिपठि-

---

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् इत्यतः सनिति वर्तते। इच्छायां सनो विधानात्प्रत्यासत्त्या कर्मत्वं समानकर्तृत्वं च इषेरेवेत्यत आह—इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोरित्यादि।

सन्यङोः। सन् च यङ् च सन्यङौ तयोः। षष्ठ्यन्तमिदम्। सन्यङावितिप्रत्ययौ ततस्तदन्तग्रहणम्। लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यतो

षति। कर्मणः किम्। गमनेनेच्छति। समानकर्तृकात्किम्। शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः। वाग्रहणाद्वाक्यमपि। लुङ्सनोर्घस्लृ॥

सः स्यार्धधातुके ७।४।४९॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके। अत्तुमिच्छति जिघत्सति। एकाच इति नेट्॥

अज्झनगमां सनि ६।४।१६॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि॥

धातोरनभ्यासस्येति च पदद्वयमनुवर्तते। एकाचो द्वे प्रथमस्य। अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रद्वयं चानुवर्तते तदाह—सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोरित्यादि।

समानकर्तृकात्किम्। सूत्रे समानकर्तृकादित्यस्यानुपादाने विभिन्नकर्तृकादपि धातोः प्रत्ययापत्तिरतस्तदुपादानम्। शिष्याः पठन्त्वीच्छति गुरुरित्यत्र पठधातुः शिष्यकर्तृकः। इषु धातुर्गुरुकर्तृकः विभिन्नकर्तृकत्वान्न भवतीति बोध्यम्।

सः स्यार्द्धधातुके। अत्र उपसर्गात्त इत्यतस्त इत्यनुवर्तते तदाह—सस्य तः स्यादिति।

अज्झनगमां सनि। अच्च हन् च गम् च एषामितरेतरद्वन्द्वः अज्झनगमस्तेषाम्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति इत्यतो झलीति वर्तते। अजिति गमंशेऽपि सम्बध्यते तदाह—अजन्तानामित्यादि।

इको झल् १ । २ । ९ ॥

इगन्ताज्झलादिः सन् कित् स्यात् । ऋत इद्धातोः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् । बुभूषति ॥

इति सन्नन्ताः ।

अथ यङन्तप्रक्रिया ।

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३ । १ । २२ ॥

पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥

गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२ ॥

इको झल् । रुदविदमुषग्रहिस्वपि प्रच्छः संश्चेत्यतः सनिति वर्तते । असंयोगाल्लिट् किदित्यतः किदिति वर्तते तदाह–सन् कित्स्यादिति ।

धातोरेकाचो हलादेः । क्रियासमभिहारशब्दार्थो हि पौनः पुन्यं तदाह–पौनः पुन्यमिति ।

गुणो यङ्लुकोः । यङ् च लुक् च यङ्लुकौ तयोः यङ्लुकोः । सप्तम्यन्तमिदम् । लुक् च प्रत्यासत्या यङ एव । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येति वर्तते तदाह–अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च ।

अभ्यासस्य गुणः स्यात् यङि यङ्लुकि च परतः। ङिदन्तत्वादात्मनेपदम्। पनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते। बोभूयाञ्चक्रे। अबोभूयिष्ट॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३॥

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यात् न तु क्रियासमभिहारे॥

दीर्घोऽकितः ७।४।८३॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् यङ्लुकोः। कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते॥

यस्य हलः ६।४।४९॥

यस्येति सङ्घातग्रहणम्। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः॥ वाव्रजाञ्चक्रे। वाव्रजिता॥

रीगृदुपधस्य च ७।४।९०॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ। कुटिलस्य भावः कौटिल्यं तस्मिन्। धातोरेकाच इत्यत एव यङ्सिद्धौ सूत्रमिदं नियमार्थं तदाह—गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यात् न तु क्रियासमभिहार इति।

दीर्घोऽकितः। अत्र लोपोऽभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासस्येति वर्तते। गुणो यङ्लुकोरित्यतो यङ्लुकोरिति च तदाह—अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङ्लुकोरिति।

यस्य हलः। अतो लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। आर्धधातुके इत्यधिक्रियते तदाह—लोपः स्यादार्धधातुक इति।

रीगृदुपधस्य च। ऋत् उपधा यस्य स ऋदुपधस्तस्य।

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ् यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। वरीवृतांचक्रे। वरीवृतिता॥

क्षुभ्नादिषु च ८। ४। ३९॥

एषु णत्वं न स्यात्। नरीनृत्यते। जरीगृह्यते।

इति यङन्तप्रक्रिया॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया।

यङोऽचि च २। ४। ७४॥

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात्। चकारात्तं विनापि क्वचित्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः। प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वमभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः। शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम्। चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक्॥

यङो वा ७। ३। ९४॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासस्येति, गुणो यङ्लुकोरित्यतो यङ्लुकोरिति च वर्तते तदाह—अभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ् यङ्लुकोरिति।

क्षुभ्नादिषु च। रषाभ्यां नोणः समानपदे इत्यतो ण इति, न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपामित्यतो नेति च वर्तते तदाह—एषु णत्वं नेति।

यङोऽचि च। ण्यक्षत्रियार्षञितो लुगन्यतरस्यामित्यतो लुगनुवर्तते तदाह—यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यादिति।

यङो वा। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके इत्यतः पिति सार्वधातुके इति पदद्वयानुवृत्तिः। उतो वृद्धिर्लुकि हलि इत्यतो हली-

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड् वा स्यात् । भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । वोभूतु तेतिक्तेति च्छन्दसि निपातनात् । बोभवीति, बोभोति । बोभूतः । अदभ्यस्तात् । बोभुवति । बोभवाञ्चकार, बोभवामास । बोभविता । बोभविष्यति । बोभवीतु । बोभोतु । बोभूताम् । बोभुवन्तु । बोभूहि । बोभवानि । अबोभवीत्, अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् बोभूयुः । बोभूयात् । बोभूयास्ताम् । बोभूयासुः । गातिस्थेति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभोताम् । अबोभूवुः । अबोभविष्यत् ॥

इति यङ्लुगन्ताः ॥

अथ नामधातवः ।

सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८ ॥

त्यस्य चानुवृत्तिः त्रयाणामनुवृत्तानां षष्ठ्यन्ततया विपरिणामः । हलीत्यत्र तदादिविधिश्च । ब्रुव ईट् इत्यत ईडिति वर्तते । यङः सत्त्वेन यङन्तात्परस्य हलादेः पितोऽसम्भवात् सामर्थ्यात् यङ्पदं यङ्लुगन्तपरं तदाह—यङ्लुगन्तात्परस्येत्यादि ।

सुप आत्मनः क्यच् । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायामित्यतः कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । तथा च सामीप्यादिच्छाकर्मण

इपि कर्मण एषितुः सम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥

क्यचि च ७ । ४ । ३३ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ॥

नः क्ये १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यात् नान्यत् । न-लोपः । राजीयति । नान्तमेवेति किम् । वाच्यति । ह-

---

एव सम्भवस्तदाह इषिकर्मण इति । सूत्रस्थ आत्मशब्दः स्वशब्दपर्यायस्तथाच कः स्वशब्देन गृह्यत इति जिज्ञासोदयादिच्छायाः सन्निधापितत्वेन स्वशब्दोपादेय एषितैवेत्यत आह–एषितृसम्बन्धिन इति ।

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । धातुश्च प्रातिपदिकञ्च धातुप्रातिपदिके तयोः । षष्ठ्यन्तमिदम् अवयवत्वं हि तदर्थः । ण्यक्षत्रियार्षञितो लुगन्यतरस्यामित्यतो लुगनुवर्तते तदाह–एतयोरवयवस्य सुपो लुगिति ।

क्यचि च । अस्य च्वावित्यतोऽस्येति, ई घ्राध्मोरित्यत ई इति चानुवर्तते तदाह–अवर्णस्य ईत्स्यादिति ।

नः क्ये । सूत्रे क्य इति निरनुबन्धनिर्देशात्सामान्यतः क्यच्-क्यङो ग्रहणमित्यत आह–क्यचि क्यङि चेति । अन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयणेन सुप्तिङन्तमिति सूत्रेणैव पदत्वसिद्धावनेन पदत्वविधानं नियमार्थं त्तदाह–नान्तमेवेति । नियमफलं दर्शयति नान्यदिति ।

नलोप इति । पदसंज्ञायाः प्रयोजनमिदम् ।

लि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरित्येव नेह । दिवमिच्छति दिव्यति ॥

क्यस्य विभाषा ६ । ४ । ५० ॥

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता, समिध्यिता ॥

काम्यच्च ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिता ॥

उपमानादाचारे ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।

क्यस्य विभाषा । यस्य हल इत्यतो हलइति, अतो लोप इत्यतो लोप इति आर्धधातुके इति चानुवर्तते तदाह—हलः परयोरित्यादि ।

तस्य स्थानिवत्त्वादिति । अचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः ।

काम्यच्च । अयं हि काम्यच् प्रत्ययः क्यच्विषय एव भवति तदाह—उक्तविषय इति ।

उपमानादाचारे । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायाम्वेति सूत्रात्कर्मण इति, सुप आत्मनः क्यच् इत्यतः सुप इति चानुवर्तते तदाह—उपमानात्कर्मणः सुबन्तादिति ।

पुत्रीयति छात्रम् । अत्र पुत्रमिवाचरतीति विग्रहः । सुन्दरं पुत्रमिच्छतीति विग्रहे न क्यच्प्रत्ययः पुत्रस्य सुन्दरे विशेषणतया सा

(सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः) अतो गुणे । कृष्ण इव आचरति कृष्णति । स्व इवाचरति स्वति । सस्वौ ॥

अनुनासिकस्य क्विझलोः

क्ङिति ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति ।

कांक्षत्वेन सामर्थ्याभावात् । सूत्रेण सामर्थ्यवदुपमानत एव क्यचो विधानात् ।

सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रोपमानादाचार इत्यस्यानुवृत्तिः । तत्रत्यमेवेदं प्रकृतवार्त्तिकम् । वार्त्तिकेऽस्मिन् प्रातिपदिकसद्भावात्सुपोऽननुवृत्या सुबन्तात्क्यचोऽविहितत्वादन्तर्वर्त्तिविभक्त्यभावादसुबन्तत्वेनाऽपदत्वान्न पदकार्यमित्यभिप्रायेणाऽपदान्तकार्यप्रदर्शनम् । अतो गुणे इति ।

सस्वौ । सस्व अ इति स्थितौ णलो णित्वादचो ञ्णितीति वृद्धौ आत औ णल इति णल औकारादेशे वृद्धिरेचीति वृद्धौ रूपसिद्धिः । अतुसि अतो लोप इति लोपेन पररूपबाधनात् अकारलोपे सस्वतुरित्यादि रूपाणि बोध्यानि ।

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति । अनुनासिकस्येति विशेषणम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यम् । येन विधिरिति तदन्तविधिः । नोपधायाः इति सूत्रादुपधाया इति वर्तते । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति सूत्राद्दीर्घ इति च तदाह—अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादिति ।

पन्था इव पथीनति ॥

कष्टाय क्रमणे ३ । १ । १३ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात्। कष्टाय क्रमते कष्टायते। पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमे-
घेभ्यः करणे ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात्। शब्दं करोति शब्दायते। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। (प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च') प्रतिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यात्। इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञा-

---

पथीनति। पन्था इवाचरतीति विग्रहः। अत्र शब्निमित्तको लघूपधंगुणः प्राप्नोति परमन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृते गुणो न भवति।

कष्टाय क्रमणे। कष्टायेति लुप्तपञ्चमीकं चतुर्थ्यन्तानुकरणम्। कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेत्यतः क्यङोऽनुवृत्तिस्तदाह—चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादित्यादि।

शब्दवैरकलहाभ्र। शब्दश्च वैरश्च कलहश्च कण्वं च मेघश्चैतेषामितरेतरद्वन्द्वः शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघास्तेभ्यः। कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः इत्यतः कर्मपदानुवृत्तिः। विभक्तिविपरिणामः। कष्टाय क्रमणे इत्यतः क्यङोऽनुवृत्तिस्तदाह—एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङिति।

तत्करोति तदाचष्टे। तत् करोति तत् आचष्टे इत्यर्थे कर्मणो णिच् स्यादिति तदर्थः।

स्तद्गुणणावपि स्युः। इत्यल्लोपः। घटं करोत्याचष्टे घटयति।

इति नामधातवः।

अथ कण्ड्वादयः।

कण्ड्वादिभ्यो यक् ३। १। २७॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्स्वार्थे। कण्डूञ् गात्रविघर्षणे॥ १॥ कण्डूयति, कण्डूयते। इत्यादि॥

इति कण्ड्वादयः।

अथात्मनेपदप्रक्रिया।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे १। ३। १४॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। व्यतिलु-

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च। इष्ठे इव इष्ठवत् सप्तम्यन्ताद्वतिस्तदाह–इष्ठे यथेति। इष्ठनि प्रत्यये परे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावादिकार्याणि भवन्ति तथा णावपीमानि कार्याणि स्युरिति तदर्थः।

कण्ड्वादिभ्यो यक्। कण्डू आदिर्येषां ते कण्ड्वादयस्तेभ्यः। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङित्यतो धातोरित्यनुवर्तते। वचनविपरिणामश्च तदाह–एभ्यो धातुभ्य इति।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे। व्यतिहरणं व्यतिहारः कर्मणो व्यतिहारः कर्मव्यतिहारस्तस्मिन्। कर्मव्यतिहारश्च क्रियाविनिमयः। अ-

नीते । अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥

नेर्विशः १ । ३ । १७ ॥

निविशते ।

परिव्यवेभ्यः क्रियः १ । ३ । १८ ॥

परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ॥

विपराभ्यां जेः १ । ३ । १९ ॥

विजयते पराजयते ॥

समवप्रविभ्यः स्थः १ । ३ । २२ ॥

नुदात्तङित आत्मने पदम् इत्यत आत्मनेपदानुवृत्तिस्तदाह—क्रियाविनिमये द्योत्य इति ।

न गतिहिंसार्थेभ्यः । गतिश्च हिंसा च अर्थौ येषां ते गतिहिंसार्थास्तेभ्यः । गत्यर्थात् हिंसार्थाच्च धातोः । क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मने पदं न स्यादित्यर्थः ।

नेर्विशः । निपूर्वाद्विशतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यादिति तदर्थः ।

परिव्यवेभ्यः क्रियः । परि च वि च अवचैतेषामितरेतरद्वन्द्वः परिव्यवास्तेभ्यः । परि वि अवैतत्पूर्वकात् क्रीणातेरात्मनेपदं स्यात्कर्तरि इत्यर्थः ।

विपराभ्यां जेः । वि च परा च विपरा ताभ्याम् । विपरापूर्वकाज्जयतेः कर्तर्यात्मने पदं स्यादिति तदर्थः ।

समवप्रविभ्यः स्थः । समश्च प्र च वि च समप्रव्यस्तेभ्यः । एतान्नितयपूर्वकात्तिष्ठतेः कर्तर्यात्मने पदं स्यादित्यर्थः ।

सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

अपह्नवे ज्ञः १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

उदश्चरः सकर्मकात् १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः ॥

समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४ ॥

रथेन सञ्चरते ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्ताद्युक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते कामी ॥

पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते ॥

हलन्ताच्च १ । २ । १० ॥

इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित् स्यात् ।

अपन्हवे ज्ञः । अपपूर्वाज्जानातेरात्मनेपदं स्यादपन्हवे इत्यर्थः । अकर्मकाच्च । अकर्मकाच्च जानातेरात्मने पदं स्यादित्यर्थः । दास्या संयच्छते कामी । [अशिष्टव्यवहारे दाणप्रयोगे-चतुर्थ्यर्थे तृतीया वक्तव्या] इति वार्त्तिकेन दास्येत्यत्र अशिष्टव्यवहारे-चतुर्थ्यर्थे तृतीया बोध्या ।

निविविक्षते ॥

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः १ । ३ । ३२ ॥

गन्धनं सूचनम्। उत्कुरुते सूचयतीयर्थः। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। श्येनो वर्तिकामुत्कुरुत, भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवत इत्यर्थः। परदारान्प्रकुरुते, तेषु सहसा प्रवर्तते। एधोदकस्योपस्कुरुते, गुणमाधत्ते। कथाः प्रकुरुते, प्रकथयतीत्यर्थः। शतं प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते। एषु किम्। कटं करोति। भुजोऽनवने। ओदनं भुङ्क्ते। अनवने किम्। महीं भुनक्ति ॥

इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

अथ परस्मैपदप्रक्रिया।

अनुपराभ्यां कृञः १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगे च फले गन्धनादौ च परस्मैपदं स्यात्। अनुकरोति। पराकरोति।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्। अभिक्षिपति ॥

प्राद्वहः १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

परेर्मृषः १ । ३ । ८२ ॥

परिमृषति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः १ । ३ । ८३ ॥

रमु क्रीडायाम् । विरमति ॥

उपाच्च १ । ३ । ८४ ॥

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।

इति पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मप्रक्रिया ।

भावकर्मणोः १ । ३ । १३ ॥

लस्यात्मनेपदम् ॥

सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ ॥

भावकर्मवाचिनि धातोर्यक् स्यात् सार्वधातुके । भावः क्रिया । सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते ! युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमः पुरुषः । तिङ-

---

भावकर्मणोः । लस्येत्यधिक्रियते । अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यनुवर्तते तदाह—लस्यात्मनेपदमिति ।

सार्वधातुके यक् । धातोरेकाचो हलादेरित्यतो धातेरिति पूर्वसूत्रद्वानुवर्तते तदाह—धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनीति ।

युष्मदस्मद्भ्यामिति । लकारो भाववाचको युष्मदस्मदौ च

वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि, किन्त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः। त्वया मया अन्यैश्च भूयते। बभूवे॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ६।४।६२॥

उपदेशेयोऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च। चिण्वद्भावपक्षेऽयमिट्। चिण्वद्भावाद्वृद्धिः। भाविता, भविता। भाविष्यते, भविष्यते। भूयताम्। अभूयत। भाविषीष्ट, भविषीष्ट॥

चिण् भावकर्मणोः ३।१।६६॥

च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे। अभावि। अभाविष्यत, अभविष्यत। अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः। अनुभूयते। आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च। अनुभूयेते। अनुभूयन्ते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभू

नेति ताभ्यां लकारस्य सामानाधिकरण्यं नास्तीति भावः।

स्यसिच्सीयुट्तासिषु। स्यश्च सिच्च सीयुट् च तासिश्च स्यसिच्सीयुट्तासयस्तेषु। भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः। अच्च हन् च ग्रहश्च दृश्च अज्झनग्रहदृशस्तेषाम्। चिणीव चिण्वत् सप्तम्यन्ताद्वतिः।

चिण् भावकर्मणोः। च्लेः सिच् इत्यतश्च्लेरिति, चिण् ते पद इत्यतस्ते इति वर्तते। भावकर्मणोरिति षष्ठ्यन्तन्तदाह—च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे इति।

ये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयामासे । च्विण्वदिट् । भाविता । आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । भावयिता । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । बोभूयते । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम्, अस्तोषाताम् । ऋ गतौ । गुणोर्तीति गुणः । अर्यते । स्मृ स्मरणे । स्मर्यते । सस्मरे । उपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट् । आरिता, अर्ता । स्मारिता, स्मर्ता । अनिदितामिति नलोपः । स्रस्यते इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते ॥

तनोतेर्यकि ६ । ४ । ४४ ॥

अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः । अकर्मकाणां सकर्मकत्वासंभवादयुक्तमिदमिति नाशंक्यम् सर्वेषां धातूनां फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वेन अकर्मकत्वम् । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वेन सकर्मकत्वमिति तदभिप्रायात् ।

भाव्यते । अकर्मकाणामपि णिजन्तधातूनां सकर्मकत्वादत्र कर्मणि प्रत्ययः ।

बुभूष्यते । अकर्मकसन्नन्तधातूनामकर्मकत्वं सकर्मकसन्नन्तधातूनां सकर्मकत्वमिति नियमादस्य सन्नन्तभूधातोरकर्मकत्वाद्भावे प्रत्ययः ।

बोभूय्यते । यङ्यङ्लुकौ प्रकृतिवत्सकर्मकाकर्मकाविति नियमादत्र भावे प्रत्ययो बोध्यः ।

तनोते र्यकि । विड्वनोरनुनासिकस्यात् इत्यत आदिति, ये

आकारान्तादेशो वा स्यात् । तायते, तन्यते ॥

तपोऽनुतापे च ३ । १ । ६५ ॥

तपश्च्लेश्चिण् न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । ददे ॥

आतो युक् चिण्कृतोः ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । दायिता, दाता । दायिषीष्ट । अदायि । अदायिषताम् । भज्यते ॥

भञ्जेश्च चिणि ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि । लभ्यते ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ७ । १ । ६९ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि अलाभि ॥

इतिभावकर्मप्रक्रिया ॥

विभाषा इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते तदाह—आकारान्तादेशो वेति ।

तपोऽनुतापे च । च्लेः सिच् इत्यतश्च्लेरिति वर्तते चिण् ते पद इत्यतश्चिणिति अत्र कर्मकर्तरि इत्यतः कर्मकर्तरीति न रुध इत्यतो नेति चेत्यत आह—तपश्च्लेश्चिण् न स्यादित्यादि ।

आतो युक् चिण्कृतोः । अचो ञ्णिति इत्यतो ञ्णितीति वर्तते तदाह—ञ्णिति कृति चेति ।

भञ्जेश्च चिणि । श्नान्नलोप इत्यतो नलोप इति, जान्तनशां विभाषेत्यतो विभाषेति च वर्तते तदाह—नलोपो वा स्यादिति ।

विभाषा चिण्णमुलोः । लभेश्च इत्यतो लभेरिति, इदितो

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च लकारः ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । पच्यते फलम् । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । भावे भिद्यते काष्ठेन ।

इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

अभिज्ञावचने लृट् ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् ।

नुम् धातोरित्यतो नुमिति चानुवर्तते तदाह—लभेर्नुमागमो वा स्यादिति ।

अभिज्ञावचने लृट् । अभिज्ञायते इत्यभिज्ञा स्मृतिः । तस्या वचनम् अभिज्ञावचनं तस्मिन् । भूते इत्यधिक्रियते, अनद्यतने लङित्यतोऽनद्यतने इति वर्तते तदाह—स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने इति ।

लङोऽपवादः । वस निवासे । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादि प्रयोगेऽपि ॥

न यदि ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न स्यात् । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि ।

लट् स्मे ३ । २ । ११८ ॥

लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३ । ३ । १३१ ।

वर्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वा स्युः । कदाऽऽगतोऽसि । अयमागच्छामि, अयमागमं वा । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि, गमिष्यामि वा ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति । भविष्यत्येवेष्यते । नेह ह-

---

लङोऽपवादः । भूतानद्यतने लङो विधानात्तस्मिन्नेवास्यापि विधानेनैतद्विषयेऽपि लङः प्रवृत्त्या निरवकाशत्वादस्य लङो बाधकत्वमिति भावः ।

न यदि । पूर्वसूत्रात् लटोऽनुवृत्तिस्तदाह उक्तमिति । लृड्विधानमिति तदर्थः ।

लट् स्मे । परोक्षे लिडित्यतः परोक्ष इत्यनुवर्तते भूतेऽनद्यतनेऽते च । ततश्च स्मशब्दयोगे भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्ते र्धातोर्लट् स्यात् इति सूत्रस्यार्थः ।

न्तीति पलायते । विधिनिमन्त्रणेति लिङ् । विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । यजेत । निमन्त्रणं नियोगकरणमावश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । इह भुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचाराऽनुज्ञा । इहासीत । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । पुत्रमध्यापयेद्भवान् । सम्प्रश्नः सम्प्रधारणम् । किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थनं याच्ञा । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ।

इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ इति तिङन्तम् ॥

अथ कृदन्तम् ।

धातोः ३ । १ । ९१ ॥

आतृतीयाध्यायसमाप्त्यन्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । कृदतिङिति कृत्संज्ञा ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३ । १ । ९४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना ॥

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । अपवाद इत्यधिकारात् असरूपोऽपवादो वेत्यर्थे फलितमाह—अस्मिन्धात्वधिकार इत्यादि । अस्त्रियामित्यस्य स्त्रियामधिकारोक्तप्रत्यये न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः ।

कृत्याः ३ । १ । ९५ ॥

ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते ॥

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । एधितव्यं, एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वम् । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया । (केलिमर उपसङ्ख्यानम्) पचेलिमा माषाः । पक्तव्या इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्या इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययः । ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ३ । ३ । ११३ ॥

कृत्याः । ण्वुल्तृचावित्यतो ण्वुल्तृचाविति वर्तते । (प्राक् ण्वुलः) इति वार्त्तिकाऽभिप्रायेणाह ण्वुल्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युरिति ।

तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । सूत्रे तच्छब्देन लः कर्मणि चेति सूत्रस्थयोः कर्मणि भावे चेत्यनयोः परामर्शादाह—एते भावकर्मणोरेवेति ।

तव्यत्तव्यानीयरः । तव्यच्च तव्यश्च अनीयर् चेत्येषामितरेतरद्वन्द्वः तव्यत्तव्यानीयरः । धातोरधिकारादाह—धातोरेते प्रत्ययाः स्युरिति ।

"क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति" स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम्। दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः॥

अचो यत् ३।१।९७॥

अजन्ताद्धातोर्यत्। चेयम्॥

ईद्यति ६।४।६५॥

यति परे आत ईत्स्यात् देयम्। ग्लेयम्।

पोरदुपधात् ३।१।९८॥

पवर्गान्तादुपधाद्यत् स्यात्। ण्यतोऽपवादः। शप्यम्। लभ्यम्॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ३।१।१०९॥

एभ्यः क्यप् स्यात्॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१॥

इत्यः। स्तुत्यः। शासु अनुशिष्टौ॥

अचोयत्। धातोरित्यधिकृतस्य विशेष्यस्य सूत्रस्थस्याऽच इति विशेषणस्य विशेष्यविशेषणभावात्तदन्तविधिस्तदाह–अजन्ताद्धातोरिति।

ईद्यति। आतो लोप इटि चेत्यत आत इति वर्तते तदाह–आत ईत्स्यादिति।

ण्यतोऽपवादः। अनुबन्धकृतसारूप्याभावस्यानङ्गीकारेण ण्यतः सारूप्याभावाद्वाऽसरूपेत्यस्याऽप्राप्त्या यतो ण्यद्बाधकत्वमित्यर्थः।

शास इदङ्हलोः ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति । शिष्यः । वृत्यः । आदृत्यः । जुष्यः ॥

मृजेर्विभाषा ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यब्वा स्यात् । मृज्यः ॥

ऋहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत् स्यात् । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् ॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः ७ । ३ । ५२ ॥

चजोः कुत्वं स्यात् घिति ण्यति च परे ।

मृजेर्वृद्धिः ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिको वृद्धिः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः । मार्ग्यः ।

भोज्यं भक्ष्ये ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यत् ।

इति कृत्यप्रक्रिया ॥

ण्वुल्तृचौ ३ । १ । १३३ ॥

शास इदङ्हलोः । अनिदितां हल उपधाया इत्यत उपधाया इत्यस्यानुवर्तनादाह–शास उपधाया इति ।

धातोरेतौ स्तः कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे ॥

युवोरनाकौ ७ । १ । १ ॥

युवुएतयोरनाकौ स्तः । कारकः । कर्ता ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥

नन्द्यादेर्ल्युः ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः जनमर्दयतीति जनार्दनः । लवणः । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । पचादिराकृतिगणः ।

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रियः । किरः ॥

आतश्चोपसर्गे ३ । १ । १३६ ॥

प्रज्ञः । सुग्लः ॥

गेहे कः ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् ॥

कर्मण्यण् ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात् । कुम्भं करोति कुम्भकारः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । आतो लोपः । गोदः । धनदः । कम्बलदः । अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः (मूलविभुजादिभ्यः

कः) मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः ।

चरेष्टः ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः ॥

भिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७ ॥

भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः ।

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ८ । ३ । ४६ ॥

आदुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सा-

चरेष्टः । अधिकरणे शेतेः इत्यतोऽधिकरणे इत्यनुवर्तते तदाह–अधिकरणे उपपदे इति ।

भिक्षासेनादायेषु च । भिक्षा च सेना च आदाय चैतेषामितरेतरद्वन्द्वः भिक्षासेनादायास्तेषु । चरेष्ट इत्यनुवर्तते भिक्षासेनाऽऽदाय पूर्वकाच्चरतेष्टः स्यादिति तदर्थः ।

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । तच्छीलस्य भावस्ताच्छील्यम् अनुलोमस्य भाव आनुलोम्यं हेतुश्च ताच्छील्यं च आनुलोम्यं चेति हेतुताच्छील्यानुलोम्यानि तेषु । पूर्वसूत्रात् टस्यानुवृत्तेराह–एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यादिति ।

देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ॥

एजेः खश् ३ । २ । ५८ ॥

ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते परे नत्वव्ययस्य । शित्वाच्छवादिः । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥

प्रियवशे वदः खच् ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३ । २ । ७५ ॥

मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ।

नेड्वशि कृति ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इण् न स्यात् । शॄ हिंसायाम् । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥

विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्याऽऽत्स्यात् ॥ विजायत इति विजावा । ओणृ अपनयने । अवावा । विच् । रुषरिष हिंसायाम् रोट् । रेट् । सुगण् ॥

क्विप् च ३ । २ । ७६ ॥

एजेः खश् । व्याख्यानादेजेरिति ण्यन्तस्य ग्रहणादाह—ण्यन्तादेजेरिति ।

अयमपि दृश्यते । उखास्रत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रट् ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात् ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी ॥

मनः ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

आत्ममाने खश्च ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चाण्णिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितंमन्यः । पण्डितमानी ॥

खित्यनव्ययस्य ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । कालिंमन्या ॥

करणे यजः ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थयजेर्णिनिः स्यात् कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

दृशेः क्वनिप् ३ । २ । ९४ ॥

कर्मणि भूते । पारं दृष्टवान् पारदृश्वा ॥

राजनि युधि कृञः ३ । २ । ९५ ॥

दृशेः क्वनिप् । कर्मणि भूते दृशेः क्वनिप् स्यादिति तदर्थः ।

राजनि युधिकृञः । राजञ्छब्दे उपपदे युध्यतेः कृञश्च क्वनिप् स्यादित्यर्थः ।

क्वनिप्स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा। राजकृत्वा॥

सहे च ३।२।९६॥

कर्मणीति निवृत्तम्। सह योधितवान्। सहयुध्वा सहकृत्वा॥

सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।९७॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४॥

ङेरलुक् स्यात्। सरसिजम्। सरोजम्॥

उपसर्गे च संज्ञायाम्। ३।२।९९॥

"प्रजा स्यात्सन्ततौ जने"॥

क्तक्तवतू निष्ठा १।१।२६॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः॥

निष्ठा ३।२।१०२॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात्। तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः। कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः। उक्ताविती। स्नातं मया। स्तुतस्त्वया विष्णुः। विश्वं कृतवान् विष्णुः॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२॥

रदाभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया

निष्ठा। भूते इत्यधिकाराद्भूतार्थवृत्तेरिति।

पूर्वस्य धातोर्दस्य च । शॄ हिंसायाम् । ऋत इत् । रपरः । णत्वम् । शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः ॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । ग्लानः । ॥

ल्वादिभ्यः ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्याधातुः । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् ॥

हलः ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्तस्य दीर्घः स्यात् । जीनः ॥

ओदितश्च ८ । २ । ४५ ॥

भुजो भुग्नः । टुओश्वि ॥ उच्छूनः

शुषः कः ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः ॥

पचो वः ८ । २ । ५२ ॥

पक्वः । क्षै हर्षक्षये ।

क्षायो मः ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

निष्ठायां सेटि ६ । ४ । ५२ ॥

णेर्लोपः । भावितः । भावितवान् । दृह हिंसायाम् ॥

दृढः स्थूलबलयोः ७ । २ । २० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते ॥

दधातेर्हिः ॥ ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । हितम् ॥

दो दद् घोः ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात् तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः ॥

लिटः कानज्वा ३ । २ । १०६

क्वसुश्च ३ । २ । १०७ ॥

लिटः कानच् क्वसुश्च वा स्तः । तङानावात्मनेपदम् । चक्राणः ।

म्वोश्च ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्नत्वं स्यात् म्वोः परतः । जगन्वान् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधि-
करणे ३ । २ । १२४ ॥

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट एतौ वा स्तः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥

आने मुक् ७ । २ । ८२ ॥

अदन्ताङ्गस्य मुमागमः स्यादाने परे ॥ पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । सन् द्विजः ॥

विदेः शतुर्वसुः ७ । १ । ३६ ॥

दधातेर्हिः । द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति इत्यतस्तिकित्योरनुवर्तनादाह–तादौ कितीति ।

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् ॥

तौ सत् ३ । २ । १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ॥

लृटः सद्वा ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यमाणं पश्य ॥

आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३ । २ । १३४ ॥

क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलादिषु कर्तृषु बोध्याः ॥

तृन् ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटान् ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ३ । २ । १५५ ॥

षः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः षः इत्संज्ञः स्यात् । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

सनाशंसभिक्ष उः ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तु-

कर्ता कटान् । अत्र कृद्योगा षष्ठी नाशङ्कनीया नलोकाव्ययनिष्ठेति तन्निषेधात् ।

वः क्विप् ३ । २ । १७७ ॥

विभ्राट् । भाः ॥

राल्लोपः ६ । ४ । २१ ॥

रेफाच्छ्वोर्लोपः स्यात् क्वौ झलादौ क्ङिति । धूः । विद्युत् । ऊर्क् । पूः । दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । ग्रावस्तुत् (क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च) वक्तीति वाक् ।

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६ । ४ । १९ ॥

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् इत्यादेशौ स्तो अनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति । आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जूरुक्तः । श्रयति हरिं श्रीः ॥

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ३ । २ । १८२ ॥

दावादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दात्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ७ । २ । ९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण् न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्त्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ३ । २ । १८४ ॥

दंष्ट्रा । षित्वान्ङीष् नाशंक्यः अजादिगणपाठसामर्थ्याट्टापो दुर्वारत्वात् ।

अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुवः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम् ।

इति पूर्वकृदन्तम् ।

अथोणादयः ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः । वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जायुरौषधम् । मायुः पित्तम् । साध्नोति परकार्यमिति साधुः । आशु शीघ्रम् ॥

इत्युणादयः ।

अथोत्तरकृदन्तम्

उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १ ॥

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ।

"संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु" ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । डुकृञ् करणे । वा गतिगन्धनयोः । पा रक्षणे । जि जये । डु मिञ् प्रक्षेपणे । स्वद आस्वादने । साध संसिद्धौ । अशूङ् व्याप्तौ । एभ्यो धातुभ्य उण् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ३ । ३ । १६७ ॥

कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥

भावे ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः ।

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

घञि च भावकरणयोः ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन्निति रङ्गः ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । क्रियाऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रियार्था तस्याम् । भविष्यति गम्यादयः इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्तते तदाह—भविष्यत्यर्थे इति ।

घञि च भावकरणयोः । भावश्च करणं च भावकरणे तयोः । श्नान्नलोप इत्यतो नलोप इति; रञ्जेश्चेति सूत्रात् रञ्जेरिति च वर्तते तदाह—रञ्जे र्नलोप इति ।

निवासचिति । हस्तादाने चेरस्तेये इत्यतश्चेरिति । पदरुजविशस्पृशो घञ् इत्यतो घञिति च वर्तते तदाह—एषु चिनोते र्घञिति ।

कः ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः उपसमाधानं राशीकरणम् । निकायः । कायः । गोमयनिकायः ।

एरच् ३ । ३ । ५६ ॥

इवर्णान्तादच् स्यात् । चयः । जयः ॥

ॠदोरप् ३ । ३ । ५७ ॥

ॠवर्णान्तादुवर्णान्तादप् स्यात् । करः । गरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । घञर्थे कविधानम् । प्रस्थः । विघ्नः ।

ड्वितः क्त्रिः ३ । ३ । ८८ ॥

क्त्रेर्मम् नित्यम् ४ । ४ । २० ॥

क्त्रिप्रत्ययान्तात् मम् निर्वृत्तेऽर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।

ट्वितोऽथुच् ३ । ३ । ८९ ॥

टुवेपृ कम्पने । वेपथुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३ । ३ । ९० ॥

यज्ञः । याञ्चा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । रक्ष्णः ॥

स्वपो नन् ३ । ३ । ९१ ॥

स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः ३ । ३ । ९२ ॥

प्रधिः । उपाधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः । कृतिः । स्तुतिः (ॠल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः) तेन नत्वम् ।

कीर्णिः। लूनिः। धूनिः पूनिः। (सम्पदादिभ्यः क्विप्) सम्पत्। विपत् आपत्। क्तिन्नपीष्यते। सम्पत्तिः। विपत्तिः। आपत्तिः॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ३।३।९७॥

एते निपात्यन्ते॥

ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ६।४।२०॥

एषामुपधावकारयोरूठ् स्यादनुनासिके क्वौ झलादौ क्ङिति। अतः क्विप्। जूः। तूः। स्रूः। ऊः। मूः॥

इच्छा ३।३।१०१॥

इषेर्निपातोऽयम्॥

अ प्रत्ययात् ३।३।१०२॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः स्यात्। चिकीर्षा। पुत्रकाम्या॥

गुरोश्च हलः ३।३।१०३॥

गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामप्रत्ययः स्यात्। ईहा॥

ण्यासश्रन्थो युच् ३।३।१०७॥

अकारस्यापवादः। कारणा। हारणा।

नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४॥

ल्युट् च ३।३।११५॥

हसितम्। हसनम्॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ३।३।११८॥

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ६।४।९६॥

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्यात् घे परे। द-

न्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नित्याकरः ।

अवे तॄस्त्रोर्घञ् ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

हलश्च ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्ताद्धञ् स्यात् । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः ।

ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे ईषत्करः । सुकरः ॥

आतो युच् ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ।

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३।४।१८॥

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः । दो दद्धोः । अलं दत्त्वा । घुमास्थेतीत्वम् । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलंकारः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ।

न क्त्वा सेट् १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ।

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १ । २ । २६ ॥

इवर्णोवर्णोपधाद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा, लेखित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥

उदितो वा ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य क्त्वा इड्वा स्यात् । शमित्वा, शान्त्वा । देवित्वा, द्यूत्वा । दधातेर्हिः । हित्वा ॥

जहातेश्च क्त्वि ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा, हाङस्तु हात्वा ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनञ् किम् । अकृत्वा ॥

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३ । ४ । २२ ॥

आभीक्ष्ण्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा च ॥

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च । इश्च उश्च वौ ते उपधे यस्य स व्युपधस्तस्मात् ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । समानः कर्ता ययोस्तौ समानकर्तृकौ तयोः । एककर्तृकयोरित्यर्थः । उदाहरणं यथा-भुक्त्वा व्रजति अत्र स इति कर्तारमध्याहरति, एक एव तच्छब्दवाच्यः कर्ता भोजनक्रियागमनक्रिययोरिति समानकर्तृकत्वं सुघटितम् ।

नित्यवीप्सयोः ८।१।४॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्वित्वं स्यात्। आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञकेषु कृदन्तेषु। स्मारंस्मारं नमति शिवम्। स्मृत्वा स्मृत्वा। पायं पायम्। भोजं भोजम्। श्रावं श्रावम्।

अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३।४।२७॥

एषु कृञो णमुल् स्यात्। सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत् कृञ्। व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम्। एवंकारम्। इत्थंकारं भुङ्क्ते। सिद्धेति किम्। शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते॥

इत्युत्तरकृदन्तम्।

इति कृदन्तप्रकरणम्॥

अथ विभक्त्यर्थाः।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २।३।४६।

अथ विभक्त्यर्थाः।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। पदं पदं प्रतिपदं प्रतिपदे भवं प्रातिपदिकं तस्याऽर्थः प्रातिपदिकार्थः स च लिङ्गं च परिमाणं च वचनं च प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनानि तान्येवेतिप्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रं तस्मिन्। द्वन्द्वादौ द्वन्द्वमध्ये

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे सङ्ख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । लिङ्गमात्रे । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे । द्रोणो व्रीहिः । वचनं सङ्ख्या । एकः । द्वौ । बहवः ॥

सम्बोधने च २ । ३ । ४७ ॥

प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

कर्मणि द्वितीया २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणपदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति भाष्योक्त्या द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमात्रपदस्य प्रत्येकमन्वयात्प्रातिपदिकार्थमात्र इत्याद्यर्थः सम्पद्यते।

नियतोपस्थितिक इति । नियता व्यापिका उपस्थितिर्यस्य स नियतोपस्थितिकः । यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः ।

परिमाणमात्रे द्रोणो व्रीहिः । द्रोणो व्रीहिरित्यत्र द्रोणशब्दात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधानेऽभेदान्वयो दुर्वारः स्यात् स चात्र बाधितः स्यात् द्रोणव्रीह्योर्भिन्नत्वादतः परिमाणमात्रे प्रथमाविधानम् ।

वचनं संख्या । एकादिशब्दादेवैकत्वादिसंख्यावोधसिद्धौ तदर्थं संख्यायामेकवचनादिविधानं विफलमिति पूर्वपक्षः, अनन्वितार्थकविभक्तिकल्पनापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिर्न्याय्येति वचनादेकवचनादि विधानमिति समाधिः ।

अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा। हरिः सेव्यते। लक्ष्म्या सेवितः॥

अकथितं च १।४।५१॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्।

"दुह्याच्पच्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्" ॥१॥

गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधाम्। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजमवरुणद्धि गाम्। माणवकं धर्मं ब्रूते, शास्ति वा। शतं जयति देवदत्तम्। सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति। देवदत्तं शतं मुष्णाति। ग्राममजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा। अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा। बलिं भिक्षते वसुधाम्। माणवकं धर्मं

अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा। अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ् हरिः सेव्यते। कृत् लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः शतेन क्रीतः शत्यः। समासः प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः।

अकथितं च। अत्र अविवक्षा द्विधा प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिपूर्विका च।

दुह्याच्पचिति। दुह प्रपूरणे। डुयाचृ याच्ञायाम्। डुपचष् पाके। दण्ड दण्डनिपातने। रुधिर् आवरणे। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। चिञ् चयने। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। शासु अनुशिष्टौ। जि जये। मुष् स्तेये। णीञ् प्रापणे। हृञ् हरणे। कृष् विलेखने। वह प्रापणे। एषां धातूनां कर्मणा युक्तं कर्माऽकथितकर्मेत्युच्यते इत्यर्थः। उदाहरणेषु गोबलितण्डुलगर्गव्रजमाणवकदेवदत्तक्षीरनिधिदेवदत्तग्रामरूपाण्यकथितकर्माणि बोध्यानि।

भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि।

स्वतंत्रः कर्ता १।४।५४॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात्॥

साधकतमं करणम् १।४।४२॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञस्यात्॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८॥

अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात्। रामेण बाणेन हतो वाली॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १।४।३२॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्॥

स्वतन्त्रः कर्ता। कारके इत्यधिक्रियते। कारकत्वं च क्रियाजनकत्वमिति क्रियेत्यर्थो लभ्यते तदाह—क्रियायामिति। स्वतन्त्रत्वं च प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वम्।

साधकतमं करणम्। साध्नोतीति साधकमतिशयेन साधकं साधकतमम्। वृत्तावस्यैवार्थमाह प्रकृष्टोपकारकमिति। प्रकृष्टत्वं च यद्व्यापाराऽव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्त्वम्।

कर्तृकरणयोस्तृतीया। कर्ता च करणं च कर्तृकरणे तयोः। कर्ताच प्रकृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयः। करणं च यद्व्यापारानन्तरं कार्यनिष्पत्तिः। अनभिहिते इत्यधिक्रियते तदाह—अनभिहिते कर्तरीत्यादि।

कर्मणा यमभिप्रैति। अभिप्रैतीत्यस्य सम्बद्धुमिच्छतीत्यर्थः। वृत्तौ दानस्येति क्रियामात्रस्योपलक्षणम्। तेन राज्ञे निवेदितं वृत्तमित्यादयः प्रयोगा अप्युपपद्यन्ते।

चतुर्थी सम्प्रदाने २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गां ददाति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः, शक्त इत्यादि ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४ ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्सम्प्रदानम् । सम्प्रपूर्वकाद्ददातेः सम्प्रदानेऽर्थे ल्युट् । सम्प्रदानचतुर्थ्या उद्देश्यत्वमर्थः । तेन विप्राय गां ददातीत्यस्य विप्रोद्देश्यकं गोकर्मकं दानमित्यर्थः ।

नमः स्वस्ति । नमश्च स्वस्ति च स्वाहा च स्वधा च वषट् चैतेषामितरेतरद्वन्द्वः । एषां योगस्तस्मात् । करशिरःसंयोगानुकूलव्यापारो नमःशब्दार्थः । स्वस्तिशब्दः कल्याणवाचकः । स्वाहाशब्दः अग्न्युद्देश्यकसमर्पणार्थकः । स्वधाशब्दः पित्रुद्देश्यकदानार्थकः । अलंशब्दः पर्याप्त्यर्थकः ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् । अपायो विश्लेषः (विभागः) तस्मिन् ध्रुवं यत्तदपादानमिति सूत्राक्षरार्थः एतत्फलितमेव वृत्तौ विशदरूपेणाह—अपायो विश्लेष इत्यादि । विभागजनकव्यापारानाश्रयत्वे सति विभागाश्रयत्वम् ध्रुवत्वम् । उदाहरणे ग्रामादायातीत्यादौ विभागजनकव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः अनाश्रयो ग्रामादिस्स एव ध्रुवशब्देन विवक्षितस्तस्यैवापादानसंज्ञा तत एव च पञ्चमीति बोध्यम् ।

अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये यद्ध्रुवमवधिभूतं कारकं तदपादानं स्यात् ॥

अपादाने पञ्चमी २ । ३ । २८ ॥

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पततीत्यादि ॥

षष्ठी शेषे २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः ॥

आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५ ॥

एधो दकस्योपस्कुरुते । एधः काष्ठं [इन्धनम्] दकस्योदकस्य उपस्कुरुते गुणमाधत्ते इति तदर्थः । जलगतशैत्यं (आर्द्रतां) गृह्णातीति यावत् । एधशब्दोऽदन्तः पुल्लिङ्गः, एधाः पक्ष्यन्ते इति कारके इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् । सान्तः क्लीबोऽपि ।

आधारोऽधिकरणम् । आध्रियतेऽस्मिन्नित्याधारः । आङ्पूर्वकाद्धरतेरधिकरणेघञ् । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणम् । अधिपूर्वकात्करोतेर्ल्युट् । आधारोऽधिकरणसंज्ञ इत्यर्थे कस्याधार इत्याकांक्षोदये क्रियाधारो गृह्यते तत्र साक्षात्क्रियायां आधाराभावात्कर्तृकर्मद्वारा कर्तृकर्मनिष्ठक्रियाया आधारो गृह्यते तदाह—कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया इति । तदुक्तम्—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् ।
उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात् ॥

सप्तम्यधिकरणे च २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रि

सप्तम्यधिकरणे च । अनभिहिते इत्यधिकारात् चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेत्यस्याप्यनुकर्षणाच्चाह—अनभिहिते अधिकरणे सप्तमी स्याच्चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्य इति ।

औपश्लेषिकः । उप समीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत् कृतमौपश्लेषिकम् । अयं प्रथम आधारः । अस्योदाहरणम्, कटे आस्ते । कटसमीपे आस्ते इत्यर्थः । अत्राऽऽसनक्रियाकर्ता देवदत्तादिस्तद्द्वाराऽऽसनक्रियाधारस्याऽधिकरणसंज्ञेति ।

वैषयिकः । विषये भवो वैषयिकः । अयं द्वितीय आधारः । अस्योदाहरणम् स्थाल्यां पचति । पाकक्रियाकर्म तण्डुलादि तद्द्वारा पाकक्रियाधारभूतायाः स्थाल्यां अधिकरणसंज्ञा । अस्य द्वितीयमुदाहरणम् मोक्षे इच्छाऽस्ति । अत्राऽस्तिक्रियायाः कर्त्री इच्छा तद्द्वारा अस्तिक्रियाधारभूतस्य मोक्षस्याधिकरणसंज्ञा ।

अभिव्यापकः । अभि सर्वतो भावेन व्याप्नोतीति अभिव्यापकः । य आधारः सर्वमभिव्याप्नोति सोऽभिव्यापक इत्युच्यते । अस्योदाहरणम् । सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति । सर्वानभिव्याप्य आत्मा वर्तत इत्यर्थः । अत्राऽस्तिक्रियाकर्ता आत्मा तद्द्वाराऽस्तिक्रियाधारभूतस्य सर्वस्याधिकरणसंज्ञा ।

धा । कटे आस्ते । स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्माऽस्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥

इति विभक्त्यर्थाः ॥

अथ समासाः ।

समासः पञ्चधा । तत्र समसनं समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः । प्रायेण पूर्व-

---

अथ समासप्रकरणम्

तत्र समसनं समासः । तत्र पञ्चविधेषु समासेष्वित्यर्थः । समसनमित्यस्य मिलनमित्यर्थः । तच्च पृथगर्थपदानामेकार्थोपस्थितिजनकत्वरूपमित्यर्थः ।

स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । विशेषाश्च ताः संज्ञा विशेषसंज्ञा अव्ययीभावादयस्ताभिर्विनिर्मुक्तो रहितो विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । अव्ययीभावादिविशेषसंज्ञारहितः केवलसमास इत्यभिधीयते ।

प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानः । पूर्वश्चासौ पदार्थः पूर्वपदार्थः स प्रधानो यस्मिन् सं पूर्वपदार्थप्रधानः । यस्मिन् समासे पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं सोऽव्ययीभावसंज्ञक इत्यर्थः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावेऽपि सूपोन्मत्तयोः पूर्वपदार्थयोरप्राधान्यात्प्रसक्तव्यभिचारविनिवृत्त्यर्थकमुक्तलक्षणे प्रायेणेति पदम् ।

पदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः । प्रायेणोत्तरपदार्थ-प्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः । तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्म-धारयभेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्च-तुर्थः । प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥

समर्थः पदविधिः २ । १ । १ ॥

पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानः । उत्तरपदार्थः प्रधानो यस्मिन् स उत्तरपदार्थप्रधानः । यस्मिन् समासे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यं स तत्पु-रुषसंज्ञक इत्यर्थः । तत्पुरुषसमासेऽन्यतिमालादावतिक्रमणकर्तृत्वरूप-पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्येन मालादिरूपोत्तरपदार्थस्याप्राधान्यादुक्तलक्षणे प्राप्तव्यभिचारनिवृत्तये प्रायेणेतिपदम् ।

प्रायेणान्यपदार्थप्रधानः । अन्यः पदार्थः प्रधानो यस्मिन् सोऽन्यपदार्थप्रधानः । यस्मिन् समासेऽन्यपदार्थस्य वर्त्तिपदार्थातिरिक्त-पदार्थस्य प्राधान्यं स बहुव्रीहिसंज्ञक इत्यर्थः । बहुव्रीहावपि द्वित्रा इत्या-दावन्यपदार्थस्याऽप्राधान्यात्प्रायेणेत्युक्तम् ।

समर्थः पदविधिः । सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षारूपम् एकार्थी-भावरूपञ्च । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकांक्षादिवशात्परस्परसंबन्ध-रूपा व्यपेक्षा । सा च राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये एव । पृथगर्थपदाना-मेकार्थोपस्थितिजनकत्वरूपश्चैकार्थीभावः । सच राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव ।

प्रायेणोभयपदार्थप्रधानः । उभयः पदार्थः प्रधानो यस्मिन् स उभयपदार्थप्रधानः । यस्मिन् समासे उभयपदार्थस्य प्राधान्यं स द्वन्द्वसंज्ञक इत्यर्थः । पाणिपादमित्यादि द्वन्द्वेऽप्युभयपदार्थस्याऽप्राधान्या-दुक्तं प्रायेणेति ।

प्राक्कडारात्समासः २ । १ । ३ ।

कडाराः कर्मधारये ' इत्यतः प्राक्समास इत्यधिक्रियते ॥

सह सुपा २ । १ । ४ ॥

सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थाववो-

---

सह सुपा । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे इत्यतः सुविति वर्तते । अनेनैव समाससिद्धौ अव्ययमित्यादिना समासविधानं सह सुपेत्यस्य वैकल्पिकत्वे ज्ञापकं तदाह—सुप् सुपा वा समस्यते इति ।

परार्थाभिधानं वृत्तिः । परार्थाभिधानमित्यंशो लक्षणं वृत्तिश्च लक्ष्यम् । कृत्तद्धितेत्यादीनां वृत्तिरिति पूर्वाचार्याणां संज्ञा । प्रत्ययान्तर्भावेणाऽपरपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानमित्यर्थः । अत एव तिङन्ते न वृत्तित्वं भवति । तत्रैकार्थीभावानङ्गीकारात् । तिङन्तेऽपि वृत्तित्वे तु मृदु पचतीत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् सविशेषणानां वृत्ति नं वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेति स्वीकारादिति केचित् । परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं कथनं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यादौ वाक्यकाल एव राजञ्छब्देन पुरुषार्थोऽभिधीयते इति समर्थसूत्रस्थं कैयटः ।

वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । वृत्तीनां पञ्चविधानामर्थस्यावबोधकं जनकं वाक्यं विग्रह इत्यर्थः ।

र्थकं वाक्यं विग्रहः, स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा। तत्र पूर्वं भूतो भूतपूर्व इति लौकिकः। पूर्व अम् भूत सु इत्यलौकिकः। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः (इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च) वागर्थौ इव वागर्थाविव।

इति केवलसमासः प्रथमः॥

अथाव्ययीभावः।

अव्ययीभावः २।१।५॥

अधिकारोऽयं प्राक् तत्पुरुषात्॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्था-भावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानु-

---

स च लौकिकोऽलौकिकश्चेति। लोके प्रयोगार्हो लौकिकः। लोके प्रयोगानर्होऽलौकिक इत्यर्थः।

भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः। पूर्वं भूतो भूतपूर्व इत्यत्र पूर्व अम् भूत सु इति विग्रहे पूर्वभूतयोरुभयोः प्रथमान्तत्वेनोपसर्जनसंज्ञायां पूर्वप्रयोगे पर्यायतया प्राप्तेऽपि पूर्वकालिकभवनमित्यर्थे भवनक्रियायाम्पूर्वशब्दस्य विशेषणत्वेन लौकिकोपसर्जनत्वविशिष्टशास्त्रीयोपसर्जनत्ववतः पूर्वशब्दस्यैव पूर्वप्रयोगप्राप्तौ भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्यैव पूर्वप्रयोग इति भावः।

अव्ययं विभक्ति। अव्ययमिति शब्दनिर्देशः। विभक्त्यादिरर्थनिर्देशः। विभज्यते प्रातिपदिकार्थोऽनयेति व्युत्पत्या विभक्तिरिह

पूर्व्वयौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु २।१।६॥

विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते। प्रायेणाविग्रहो नित्यसमासः प्रायेणाऽस्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ। हरि ङि अधि इति स्थिते॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १।२।४३॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात्॥

उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०॥

समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम्। इत्यधेः प्राक् प्रयोगः। सुपो लुक्। एकदेशविकृतस्यानन्यवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक्। अधिहरि॥

कारकशक्तिः। समासाऽव्ययीभावयोरधिकारः। समर्थः पदविधिरिति समर्थ इति सह सुपेत्यतः सुपेति च वर्तते। सुपः प्रत्ययः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ततस्तदन्तविधिस्तदाह—विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानामित्यादि।

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्। अत्र समासपदं लक्षणया समासविधायकशास्त्रपरम्। तथा च समासविधायकशास्त्रे प्रथमान्ततयोच्चरितं यत्पदं तदुपसर्जनसंज्ञमितिनिष्कृष्टोऽर्थः।

उपसर्जनं पूर्वम्। अत्र सूत्रे लौकिकोपसर्जनं शास्त्रीयोपसर्जनं च गृह्यते।

एकदेशविकृतस्यानन्यवत्त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञयाम्। छिन्नपुच्छे शुनि यथा श्वत्वव्यवहारो न विहन्यते तथा सुब्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वे सुपो निवृत्तावपि प्रातिपदिकत्वं न विहन्यते इत्यर्थः।

अव्ययीभावश्च २। ४। १८॥

अयं नपुंसकं स्यात्। गाः पातीति गोपस्तस्मिन्नित्यधिगोपम्।

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २। ४। ८३॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशश्च स्यात्॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २। ४। ८४॥

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावःस्यात्। उपकृष्णम्। उपकृष्णेन। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्। निद्रा सम्प्रति न युज्यत इत्यातिनिद्रम्। हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि। विष्णोः पश्चादनुविष्णु। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः। रूपस्य योग्यमनुरूपम्। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति॥

अव्ययीभावे चाकाले ६। ३। ८१॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले। हरेः सादृश्यं सहरि। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम्। चक्रेण युगपत्सचक्रम्। सदृशः सख्या ससखि। क्षत्राणां सम्पत्तिः

मद्राणां समृद्धिः। ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः।

यवनानां व्यृद्धिः। विगता ऋद्धिरिति व्यृद्धिः।

क्षत्राणां सम्पत्तिः। अनुरूपमात्मभावः संपत्तिः।

सक्षत्रम्। तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति। अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि॥

नदीभिश्च २।१।२०॥

नदीभिः सह सङ्ख्या समस्यते। समाहारे चायमिष्यते। पञ्चगङ्गम्। द्वियमुनम्॥

तद्धिताः ४।१।७६॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम्॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे। शरदः समीपमुपशरदम्। प्रतिविपाशम्। जराया जरश्च। उपजरसमित्यादि॥

अनश्च ५।४।१०८॥

अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्॥

नस्तद्धिते ६।४।१४४॥

नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात् तद्धिते। उपराजम्। अध्यात्मम्॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ५।४।१०९॥

अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात्। उपचर्मम्। उपचर्म॥

झयः ५।४।१११॥

झयन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात्। उपसमिधम्। उपसमित्॥

इत्यव्ययीभावः॥

अथ तत्पुरुषः ।

तत्पुरुषः २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् प्राग्बहुव्रीहेः ॥

द्विगुश्च २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञकः स्यात् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रित इत्यादि ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २ । १ । ३० ॥

तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्ष्णा काणः ॥

अथ तत्पुरुषः ।

द्वितीया श्रितातीत । श्रितादिशब्दानां स्वतः सुप्त्वाभावेन लक्षणया श्रितादिप्रकृतिकत्वपरता । तदाह—श्रितादिप्रकृतिकैरिति ।

तृतीया तत्कृतार्थेन । तत्पदेन तृतीया गृह्यते । उदाहरणे संघटनप्रकारश्चेत्थम्—तृतीयान्तं शंकुलयेति तदर्थः शंकुलारूपोऽस्त्रविशेषस्तत्कृतो गुणः खण्डरूपस्तद्वाचकशब्दः खण्डरूपस्तेन सह अर्थशब्देन च सह तृतीयान्तं शंकुलयेति समस्यत इति ।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन वहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । "कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपि ग्रहणम्" नखनिर्भिन्नः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः । तेनेह न । रन्धनाय स्थाली । (अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्) द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतवलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन २ । १ । ३७ ॥

चोराद्भयम् चोरभयम् ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २ । १ । ३९ ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६ । ३ । २ ॥

अलुगुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादागतः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थ । अत्र तत्पदेन चतुर्थ्यन्तस्य ग्रहणम् । उदाहरणे संघटनं तु चतुर्थ्यन्तं यूपायेति तदर्थः पशुवन्धनार्थं काष्ठमूर्तिविशेषस्तदर्थं वस्तु दार्वेति तद्वाचकः शब्दो दारुशब्दस्तेन सह समस्यते ।

षष्ठी २।२।८॥

सुबन्तेन प्राग्वत्। राजपुरुषः॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २।२।१॥

अवयविना सह पूर्वादयःसमस्यन्ते एकत्वसङ्ख्याविशिष्टश्चेदवयवी। षष्ठीसमासापवादः। पूर्वं कायस्य पूर्वकायः। अपरकायः। एकाधिकरणे किम्। पूर्वश्छात्राणाम्॥

अर्धं नपुंसकम् २।२।२॥

समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीवे प्राग्वत्। अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली॥

सप्तमी शौण्डैः २।१।४०॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वत्। अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्ड इत्यादि। द्वितीयातृतीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः॥

दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् २।१।५०॥

संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। तेनेह न। उत्तरा वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणः॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २।१।५१॥

तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः। पूर्वा

शाला इति समासे जाते। (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः)॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ४।२।१०७॥

अस्माद्भवार्थे ञः स्यादसंज्ञायाम्॥

तद्धितेष्वचामादेः ७।२।११७॥

ञिति णिति च तद्धितेष्वचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। यस्येति च। पौर्वशालः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ (द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्)॥

गोरतद्धितलुकि ५।४।९२॥

गोन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् समासान्तो न तु तद्धितलुकि। पञ्चगवधनः।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १।२।४२॥

सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२॥

तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात्।

द्विगुरेकवचनम् २।४।१॥

द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात्॥

स नपुंसकम् २।४।१७॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम्॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २ । १ । ५७ ॥

भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् । नील-मुत्पलं नीलोत्पलम् बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम् । कृष्ण-सर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः २ । १ । ५५ ॥

घन इव श्यामो घनश्यामः । (शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम) शाकप्रियः पा-र्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मणः ॥

नञ् २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्रा-ह्मणः ॥

तस्मान्नुडचि ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप् सुपेति स-मासः ॥

कुगतिप्रादयः २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ।

ऊर्यादिच्विडाचश्च १ । ४ । ६१ ॥

ऊर्यादयः च्व्यन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः ।

ऊरीकृत्य। शुक्लीकृत्य। पटपटाकृत्य। सुपुरुषः। (प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया) प्रगत आचार्यः प्राचार्यः (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया) अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १। २। ४४॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यान्न तु पूर्वनिपातः॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १। २। ४८॥

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। अतिमालः (अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। (पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः (निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३। १। ९२॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्॥

उपपदमतिङ् २। २। १९॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते। अतिङन्तश्चायं समासः। कुम्भं करोतीति कुम्भकारः। अतिङ् किम्। मा भवान् भूत्। माङि लुङिति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदम्। "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः"। व्याघ्री। अश्वक्रीती। कच्छपीत्यादि॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ५ । ४ । ८६ ॥

सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य समासान्तोऽच् स्यात्। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलम् । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

अहः सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५ । ४ । ८७ ॥

एभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्सङ्ख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् ॥

रात्राह्नाहाः पुंसि २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ॥

राजाहःसखिभ्यष्टच् ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् परमराजः ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीयर् महाप्रकारो महाजातीयः ॥

द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६ । ३ । ४७ ॥

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । अष्टाविंशतिः ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २ । ४ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । (द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलङ्कुमार्यै अलङ्कुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चम् । अर्धर्चः । एवं ध्वजतीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्कुशपात्रसूत्रादयः । सामान्ये नपुंसकम् । मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

इति तत्पुरुषः ॥

अथ बहुव्रीहिः ।

शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयं प्राग् द्वन्द्वात् ।

शेषो बहुव्रीहिः । उक्तादन्यः शेषः । अर्थात् द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशेषरूपेण समासो नोक्तः स शेषपदार्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । अत एव ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६ । ३ । ९ ॥

हलन्तादन्तात्सप्तम्या अलुक् । कण्ठेकालः । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । अपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । (प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । (नञोऽस्त्यर्थानां वाच्योत्तरपदलोपः) अविद्यमानपुत्रोऽपुत्रः ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४ ॥

उक्तपुंस्कादनूङ ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । अनूङ् किम् । वामोरूभार्यः ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः । अप्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रिय इत्यादि ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ५ । ४ । ११३ ॥

स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादिति वक्ष्यमाणोऽच् ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽप्स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः बहिर्लोमः ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ।

सङ्ख्यासुपूर्वस्य ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् ॥

पूर्णाद्विभाषा ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः ॥

उरः प्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥

कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ॥

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । इति सः । व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः ॥

निष्ठा २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । युक्तयोगः ॥

शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४ ॥

अनुक्तसमासान्तशेषाद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः ॥

इति बहुव्रीहिः ॥

अथ द्वन्द्वः ।

चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २९ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः

समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्र 'ईश्वरं गुरुं च भजस्व' इति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । भिक्षामट गां चानय, इति अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयोऽन्वाचयः । अनयोरसामर्थ्यात्समासो न । धवखदिरौ छिन्धि इति मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । संज्ञापरिभाषम् । समूहः समाहारः ॥

राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः । (धर्मादिष्वनियमः) अर्थधर्मौ धर्मार्थावित्यादि ॥

द्वन्द्वे घि २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥

अजाद्यदन्तम् २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥

अल्पाच्तरम् २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ ॥

पिता मात्रा १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकवैणविकम् । रथिकाश्वारोहम् ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वान्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् समीद्दषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृट्शरदौ ।

इति द्वन्द्वः ।

अथ समासान्ताः ।

ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनक्षे इति च्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः । अक्षे या धूस्तदन्तस्य न । अर्धर्चः । विष्णुपुरम् । विमलापं सरः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुः पर्यायादक्ष्णोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ।

उपासर्गादध्वनः ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ॥

न पूजनात् ५ । ४ । ६९ ॥

न पूजनात् । अत्र सूत्रे (स्वतिभ्यामेवे) तिवार्त्तिकानुरोधात्पूजनार्थकाभ्यामेव स्वतिभ्यां समासान्तनिषेधस्तेन पूजनार्थकभिन्नादतिशब्दात्समासो भवत्येव । अतिराजीत्यादौ।

पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्युः। सुराजा। अतिराजा॥

इति समासान्ताः॥

अथ तद्धिताः।

समर्थानां प्रथमाद्वा ४।१।८२॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत्॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४॥

एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम्। गाणपतम्॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ४।१।८५॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात्। अणोऽपवादः। दितेरपत्यं दैत्यः। अदितेरादि

अथ तद्धिताः।

समर्थानां प्रथमाद्वा। अत्र सूत्रे सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वं कृतसन्धिकार्यमिति यावत्। प्राथम्यं च तत्तत्सूत्रोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम्।

अश्वपत्यादिभ्यश्च। अश्वपतिरादिर्येषां तेऽश्वपत्यादयस्तेभ्यः। प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रात्प्राग्दीव्यत इति अणिति चानुवर्तते तदाह—एभ्योऽणिति।

अणोऽपवाद इति। प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु द्वयोरण्ण्ययोः प्राप्तौ सामान्यप्राप्तस्याऽणो बाधकोऽयं ण्यप्रत्यय इत्यर्थः।

त्यस्य वा ॥

हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति यलोपः । आदित्यः । प्राजापत्यः । (देवाद्यञञौ) दैव्यम्, दैवम् । (बहिषष्टिलोपो यञ्च) बाह्यः । (इकक् च)

किति च ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते चाचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । बाहीकः । (गोरजादिप्रसङ्गे यत्) गोरपत्यादि गव्यम् ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥

औत्सः ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४ । १ । ८७ ॥

धान्यानां भवने इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः ॥

तस्यापत्यम् ४ । १ । ९२ ॥

षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ॥

ओर्गुणः ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात् तद्धिते । उपगोरपत्यमौपगवः । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ॥

तस्यापत्यम् । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिक्रियते तत्र प्रथमादित्यस्यार्थमाह षष्ठ्यन्तादिति । समर्थानामित्यत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वं तच्च कृतसान्धिकार्यमित्याह—कृतसन्धेरिति ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४ । १ । १६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ॥

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥

गोत्रापत्ये । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

यञञोश्च २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ४ । १ । १६३ ॥

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेरपत्यं यच्चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् ॥

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४ । १ । ९४ ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । पौत्रप्रभृति अपत्यं गोत्रं गोत्रसंज्ञकमित्यर्थे पौत्रप्रभृतिषु साक्षादपत्यत्वाभावादाह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति ।

एको गोत्रे । पौत्रादौ प्रत्येकपुरुषं प्रत्ययप्राप्त्या शततमे सन्ताने एकोनशतप्रत्ययानामापत्तिरतो नियमार्थं सूत्रम् तदाह—एक एवापत्यप्रत्यय इति । एकोनशतं प्रत्यया नेष्टाः किन्त्वेक एव प्रत्यय इष्ट इति भावः ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् । अपत्यमपत्यम्प्रतिप्रत्ययोत्पत्तौ प्राप्तद्व्यूनानिष्टप्रत्ययपरम्पराव्यावृत्तये नियमार्थं सूत्रं तदाह—गोत्रप्रत्ययाभावादेव

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ॥

यञिञोश्च ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक् स्यात् ॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादेः फस्य आयन्, ढस्य एय्, खस्य ईन्, छस्य ईय् घस्य इयः स्युः । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

अत इञ् ४ । १ । ९५ ।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तस्मादिञ् स्यात अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ।

बाहविः । औडुलोमिः (लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः) उडुलोमाः । आकृतिगणोऽयम् ।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥

ये त्वत्रानृषयस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रे ॥ विदस्य गोत्रं बैदः । बैदौ । विदाः । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः पौत्रौ पौत्राः । एवं दौहित्रादयः ॥

शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥

अपत्ये । शैवः । गाङ्गः ॥

प्रत्यय इति । सति सूत्रस्य नियमार्थत्वे युवापत्यविवक्षणेऽप्येक एव प्रत्ययो भवतीत्यनुमीयते ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४ । १ । ११४ ॥

ऋषिभ्यः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः । श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः ॥

मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः ४ । १ । ११५ ॥

सङ्ख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण् प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ४ । १ । ११६ ॥

चादण् । कानीनो व्यासः कर्णश्च ॥

राजश्वशुराद्यत् ४ । १ । १३७ ॥

(राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्)

ये चाभावकर्मणोः ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातावेवेति किम् ॥

अन् ६ । ४ । १६७ ॥

अन् प्रकृत्या स्यादणि परे । राजनः

क्षत्राद् घः ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्त्रिरन्यत्र ॥

रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४ । १ । १४६ ॥

ठस्येकः ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ४ । १ । १६८ ॥

जनपदक्षत्रियवाचकाच्छब्दादञ् स्यादपत्ये । पाञ्चालः ॥ (क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्) पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । (पूरोरण् वक्तव्यः) पौरवः । (पाण्डोर्ड्यण्) पाण्ड्यः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १७२ ॥

कौरव्यः । नैषध्यः ॥

ते तद्राजाः ४ । १ । १७४ ॥

अञादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात् । तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चलाः । इत्यादि ॥

कम्बोजाल्लुक् ४ । १ । १७५ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् स्यात् । कम्बोजः कम्बोजौ । (कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्) चोलः । शकः । केरलः । यवनः ॥

इत्यपत्याधिकारः ॥

तेन रक्तं रागात् ४ । २ । १ ॥

अण् स्यात् । रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ४ । २ । ३ ॥

अण् स्यात् (तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्) पुष्येण युक्तं पौषमहः ॥

लुबविशेषे ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप् स्यात् षष्टिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः ॥

दृष्टं साम ४ । २ । १० ॥

तेनेत्येव वासिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥

वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ४ । २ । ९ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

परिवृतो रथः २ । ४ । १० ॥

अस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रो रथः ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४ ॥

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः ॥

संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भ्राष्ट्राः भक्षाः ॥

साऽस्य देवता ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् ॥

शुक्राद् घन् २ । २ । २६ ॥

शुक्रियम् ॥

सोमाट्ट्यण् ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् ॥

वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

रीङ् ऋतः ७ । ४ । २७ ॥

अकृद्यकारे असार्वधातुके यकारे च्वौ परे च ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च पित्र्यम् । उषस्यम् ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ४ । २ । ३६ ।

एते निपात्यन्ते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥

तस्य समूहः ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम् । इह भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावे कृते ॥

इनण्यनपत्ये ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवतम् ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४ । २ । ४३ ॥

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता । जनता । बन्धुता (गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्) गजता सहायता (अह्नः खः क्रतौ) अहीनः ॥

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ४ । २ । ४७ ।

इसुसुक्तान्तात्कः ७ । ३ । ५१ ॥

इस्-उस्-उक्-तान्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । साक्तुकम् । हास्तिकम् धैनुकम् ॥

तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९ ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु
ताभ्यामैच् ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैजागमौ स्तः । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७ ॥

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरो देशः ॥

तेन निर्वृत्तम् ४ । २ । ६८ ॥

कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी ॥

तस्य निवासः ४ । २ । ६९ ॥

शिवीनां निवासो देशः शैवः ॥

अदूरभवश्च ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् ॥

जनपदे लुप् ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ४ । २ । ८७ ॥

झयः ८ । २ । १० ॥

झयन्तान्मतोर्मस्य वः । कुमुद्वान् । नड्वान् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८ । २ । ९ ॥

मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः । वेतस्वान् ॥

नडशादाड्ड्वलच् ४ । २ । ८८ ॥

नड्वलः । शाद्वलः ॥

शिखाया वलच् ४ । २ । ८९ ॥

शिखावलः ॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

शेषे ४ । २ । ९२ ॥

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । तस्य विकारः इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

राष्ट्राऽवारपाराद्घखौ ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां क्रमाद् घखौ स्तः शेषे । राष्ट्रे जातादिः राष्ट्रियः । अवारपारीणः । (अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्) अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषात् घादयष्ट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यंते, तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः । समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ४ । २ । ९४ ॥

ग्राम्यः, ग्रामीणः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । ९७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४ । २ । ९८ ॥

दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ।

द्युप्रागपागुदक् प्रतीचो यत् ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥

(अमेहक्वतसित्रेभ्य एव) अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः (त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्) नित्यः ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥

त्यदादीनि च १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

वृद्धाच्छः ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयः । (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या) । देवदत्तीयः, देवदत्तः ॥

गर्हादिभ्यश्च ४ । २ । १३७ ॥

गर्हीयः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वाऽयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ४ । ३ । २ ॥

युस्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकावेकवचने ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञि अणि च । तावकीनः, तावकः । मामकीनः, । मामकः । छे तु ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८ ॥

मपर्यन्तयोरेकार्थवाचिनोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च परतः त्वदीयः । मदीयः । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ॥

मध्यान्मः ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः ॥

कालाट्ठञ् ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । कालिकम् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् (अव्ययानां भमात्रे टिलोपः) सायंप्रातिकः । पौनः पुनिकः ॥

प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णेप्रगेऽनयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् ।

तत्र जातः ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमी समर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । उत्से जात औत्सः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रियः । अवारपारे जातः अवारपारीण इत्यादि ॥

प्रावृषष्ठप् ४ । ३ । २६ ॥

एण्यापवादः । प्रावृषिकः ॥

प्रायभवः ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव । स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः ॥

सम्भूते ४ । ३ । ४१ ॥

स्रुघ्नेसम्भवति स्रौघ्नः ॥

कोशाड्ढञ् ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं वस्त्रम् ॥

तत्र भवः ४ । ३ । ५३ ॥

स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः ॥

दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥

दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥

शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । (अध्यात्मादेष्ठञिष्यते) अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥

अनुशतिकादीनां च ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । आकृतिगणोऽयम् ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ॥

तत आगतः ४ । ३ । ७४ ॥

स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ॥

ठगायस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५ ॥

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ४ । ३ । ७७ ॥

संस्कृतम् ४ । ४ । ३ ॥

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् ।

तरति ४ । ४ । ५ ॥

तेनेत्येव । उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

चरति ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । दध्ना चरति दाधिकः ॥

संसृष्टे ४ । ४ । २२ ॥

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

उञ्छति ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युञ्छति बादरिकः ॥

रक्षति ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दर्दुरं करोति दार्दुरिकः ॥

धर्मं चरति ४ । ४ । ४१ ॥

धार्मिकः । (अधर्माच्चेति वक्तव्यम्) आधर्मिकः ॥

शिल्पम् ४ । ४ । ५५ ॥

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥

प्रहरणम् ४ । ४ । ५७ ॥

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥

शीलम् ४ । ४ । ७१ ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

निकटे वसति ४ । ४ । ७३ ॥

नैकटिको भिक्षुकः ।

इति ठगधिकारः ॥

प्राग्घिताद्यत् ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राग् यदधिक्रियते ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो यड्ढकौ ४ । ४ । ७७ ॥

हलि चेति दीर्घे प्राप्ते ॥

न भकुर्छुराम् ८ । २ । ७९ ॥

अस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरेयः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तार्यं नाव्यं जलम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥

तत्र साधुः ४ । ४ । ९८ ॥

अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

सभाया यः ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्यः ॥

इति यतोऽवधिः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् छोऽधिक्रियते ॥

उगवादिभ्यो यत् ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत् स्याच्छस्यापवादः । शंकवे हितं शंकव्यं दारु । गव्यम् । (नाभि नभं च) । नभ्योऽक्षः । नभ्यमञ्जनम् ॥

तस्मै हितम् ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् ॥

शरीरावयवाद्यत् ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्यम् ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ५ । १ । ९ ॥

आत्माध्वानौ खे ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् आत्मनीनम् । विश्वजनीनः । मातृभोगीणः ।

छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्ठञ् ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठञधिक्रियते ॥

तेन क्रीतम् ५ । १ । ३७ ॥

सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् ॥

तस्येश्वरः ५ । १ । ४२ ॥

सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५ । १ । ५९ ॥

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

तदर्हति ५ । १ । ६३ ॥

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः । श्वेतश्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः ॥

दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ ॥

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

तेन निर्वृत्तम् ५ । १ । ७९ ॥

अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ॥

इति ठञोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवत् अधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये माभूत् पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

तत्र तस्येव ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत्। स्रुघ्ने प्राकारः चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः॥

तस्य भावस्त्वतलौ ५।१।११९॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावो गोत्वम्। गोता। त्वान्तं क्लीबम्। तलन्तं स्त्रियाम्॥

आ च त्वात् ५।१।१२०॥

ब्राह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैः सह समावेशार्थमिदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि- समावेशार्थः। स्त्रियाः भावः स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्रीता। पौंस्नम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।१।१२२॥

वावचनमणादिसमावेशार्थम्।

र ऋतो हलादेर्लघोः ६।४।१६१॥

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यत् इष्ठेमेयस्सु परतः॥

टेः ६।४।१५५॥

भस्य टेर्लोपः स्यात् इष्ठेमेयस्सु। पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्। पृथोर्भावः। प्रथिमा। पार्थवम्। म्रदिमा। मार्दवम्॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५।१।१२३॥

चादिमनिच्। शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। दार्ढ्यम्। द्रढिमा॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४॥

चाद्भावे। जडस्य भावः कर्म वा जाड्यम्। मूढस्य-भावः कर्म वा मौढ्यम्। ब्राह्मण्यम्। आकृतिगणोऽयम्॥

सख्युर्यः ५। १। १२६॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ५। १। १२७॥

कापेयम्। ज्ञातेयम्॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५। १। १२८॥

सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। इति त्वतलधिकारः।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५। २। १॥

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम्। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम्॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ५। २। २॥

व्रैहेयम्। शालेयम॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५। २। २३॥

ह्यो गोदोहशब्दस्य हियङ्गुरादेशः स्यात् विकारार्थे खञ्च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरम्। ह्यो गोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नवनीतम्॥

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ५। २। ३६॥

तारका सञ्जाता अस्य तारकितं नभः। पण्डितः। आकृतिगणोऽयम्॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५। २। ३७॥

तदस्येत्यनुवर्तते। ऊरू प्रमाणस्य ऊरुद्वयसम्। ऊरुदघ्नम्। ऊरुमात्रम॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५ । २ । ३९ ॥

यत् परिमाणस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

किमिदम्भ्यां वो घः ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप् स्यात् वकारस्य घश्च ।

इदंकिमोरीश्की ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दृश्वतुषु इदम् ईश् किमः की । कियान् । इयान् ॥

सङ्ख्याया अवयवे तयप् ५ । २ । ४२ ॥

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम् ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । ३ । ४३ ॥

द्वयम् द्वितीयम् । त्रयम्, त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४ ॥

उभयशब्दात्तयपोऽयच् स्यात् स चाद्युदात्तः ॥

तस्य पूरणे डट् ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरणः एकादशः ॥

नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागमः । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् ।

ति विंशतेर्डिति ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्यात् डिति परे । विंशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५ । २ । ५१ ॥

एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कति-

थः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । चतुर्थः । कतिपयथः ॥

द्वेस्तीयः ५ । २ । ५४ ॥

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

त्रेः सम्प्रसारणं च ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः ॥

श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

पूर्वादिनिः ५ । २ । ८६ ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥

सपूर्वाच्च ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वी ॥

इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

इति भवनाद्यर्थकाः ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ९४ ॥

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

तसौ मत्वर्थे १ । ४ । १९ ॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः सम्प्रसारणम् । विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५ । २ । ९६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान् दीपः । प्राण्यङ्गादेव नेह । मेधावान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः । लोमशः, लोमवान् । रोमशः, रोमवान् । पामादिभ्यो नः । पामनः । अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना । लक्ष्म्या अच्च । लक्ष्मणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः, पिच्छवान् ॥

दन्त उन्नत उरच् ५ । २ । १०६ ॥

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५ । २ । १०९ ॥

केशवः, केशी, केशिकः, केशवान् । (अन्येभ्योऽपि दृश्यते) । मणिवः । (अर्णसो लोपश्च) अर्णवः ॥

अत इनिठनौ ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिकः ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ५ । २ । ११६ ॥

व्रीही, व्रीहिकः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ५ । २ । १२१ ॥

यशस्वी, यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी, मायिकः । मायावान्, मेधावी । स्रग्वी ॥

वाचो ग्मिनिः ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ५ । २ । १२७ ॥

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ॥

इति मत्वर्थीयाः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १ ॥

दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥

अथ स्वार्थिकाः ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् ॥

कुतिहोः ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुस्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् ॥

इदमइश् ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे । इतः ॥

अन् ५ । ४ । ५ ॥

एतदः प्राग्दिशीये । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । अतः । अमुतः । यतः । बहुतः । द्व्यादेस्तु । द्वाभ्याम् ॥

पर्यभिभ्यां च ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः, सर्वत इत्यर्थः । अभितः, उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

इदमोहः ५ । ३ । ११ ॥

त्रलोऽपवादः । इह ॥

त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमोत् ५ । ३ । १२ ॥

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे त्रल् ॥

क्वाति ७ । २ । १०५ ॥

किमः क्वादेशः स्यादति । क्व कुत्र ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५ । ३ । ६ ॥

दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा स्यात् । सर्वस्मिन्

काले सदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा तदा । काले किम् सर्वत्रदेशे ॥

इदमोर्हिल् ५ । ३ । १६ ॥

सप्तम्यन्तात् । काले इत्येव ॥

एतेतौ रथोः ५ । ३ । ४ ॥

इदम् शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे थकारादौ ॥

अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि कदा । यर्हि यदा । तर्हि तदा ॥

एतः ५ । ३ । ५ ॥

एत इत् एतौस्तो रेफादौ च प्राग्दिशीये । एतस्मिन्काले एतर्हि ॥

प्रकारवचने थाल् ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

इदमस्थमुः ५ । ३ । २४ ॥

थलोऽपवादः (एतदोऽपि वाच्यः) । अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् ॥

किमश्च ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ॥

तिङश्च ५ । ३ । ५६ ॥

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

तरप्तमपौ घः १ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ५।४ । ११ ॥

किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किंतमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः, लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः ॥

प्रशस्य श्रः ५ । ३ । ६० ॥

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः परतः ॥

प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ । १६३ ॥

इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः, श्रेयान् ॥

ज्य च ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यात् इष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ॥

ज्यादादीयसः ६ । ४ । १६० ॥

ज्यादुत्तरस्येयसुन आकारादेशः । आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्यात् बहोश्च भूरादेशः । भूमा ॥

इष्ठस्य यिट् च ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यादिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

विन्मतोर्लुक् ५ । ३ । ६५ ॥

विना मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः, स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः, त्वचीयान् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ५।३।६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः । ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

प्रागिवात्कः ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिकृतावित्यतः प्राक्काधिकारः ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५ । ३ । ७१ ॥

कापवादः तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥

अज्ञाते ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः सर्वकैः ॥

कुत्सिते ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः ॥

किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः ॥

बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५ । ३ । ९३ ॥

बहूनां मध्य एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । जातिपरिप्रश्नइति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः ॥ इति प्रगिवीयाः ॥

इवे प्रतिकृतौ ५ । ३ । ९६ ॥

कन्स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिरश्वकः । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् । अश्वकः ।

तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं तस्य वचनं प्रकृतं प्रतिपादनम् ।

भावे अधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्नमन्नमयम् । द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८ ॥

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः : प्राज्ञी स्त्री । दैवतः वान्धवः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ४ । ५ । ४२ ॥

बहूनि ददाति बहुशः । (आद्यादिभ्यस्तसेरुपसङ्ख्यानम्) आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ॥

कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः ५।४।५० ॥

(अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्) विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

अस्य च्वौ ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ । वेर्लोपे च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् (अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्) । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः ॥

विभाषा साति कार्त्स्न्ये ५ । ४ । ५२ ॥

च्विविषये सातिर्वास्यात्साकल्ये ॥

सात्पदाद्योः ८ । ३ । १११ ॥

पदाद्योः सस्य षत्वं न स्यात । दधि सिञ्चति ।

कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यतेऽग्निसाद्भवति ॥

च्वौ च ७ । ४ । ४६ ॥

च्वौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीभवति ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ५ । ४ । ५७ ॥

द्व्यजेवावरं द्व्यजवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमर्द्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे । (डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्) डाचि विवक्षिते द्वित्वं (नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्) डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । ईषत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरेति किम । खरखरटाकरोति । अनितौ किम् । पटितिकरोति ॥

इति तद्धिताः ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

स्त्रियाम्-४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । अधिकारसूत्रमिदम् । अधिकारत्वं च स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधजनकत्वाभाववत्त्वे सत्युत्तरोत्तरसम्बन्धत्वरूपम् ।

अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप्स्यात् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । वत्सा होडा । मन्दा । विलाता । मेधा । इत्यादि । गङ्गा । सर्वा ॥

उगितश्च ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ भव-

अजाद्यतष्टाप् । अज आदिर्यस्य सोऽजादिः अजादिश्च अच्चेत्यनयोः समाहारः अजाद्यत् तस्य । सूत्रेऽत इति षष्ठ्यन्तस्य वाच्यवाचकभावोऽर्थः । स्त्रियामिति धर्मप्रधाननिर्देशः । तदाह—अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं स्त्रीत्वमिति । अजाद्यकारान्तवाच्ये स्त्रीत्वे द्योत्ये सति प्रत्यासत्याऽजाद्यकारान्तरूपप्रातिपदिकाट्टाबित्यर्थः । सूत्रेऽजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् पञ्चाजीत्यत्र टाब् नेति बोध्यम् । अत्र समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं नत्वजानिष्ठम् ॥

मूषिकेति । अजादीनां मूषिकान्तशब्दानां जातिलक्षणप्राप्तस्य ङीषो बाधनार्थोऽजादिगणे पाठः ।

विलाता । बालादिविलातान्तशब्दानां वयोलक्षणप्राप्तस्य ङीपो बाधानार्थोऽजादिगणे पाठः ।

उगितश्च । प्रातिपदिकादित्यधिकृतं विशेष्यं उगिदिति विशेषणं तस्मात्तदन्तविधिः । स्त्रियमित्यधिक्रियते । ऋन्नेभ्यो ङीबित्यतो ङीबनुवर्तते तदाह—उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति ।

भवती । भातेर्डवतुरिति निष्पन्नभवतुशब्दस्य सर्वादिगणे पाठादुगित्वव्यपदेशस्तथा च प्रकृतसूत्रेण ङीपि सिद्धिः ।

ती भवन्ती । पचन्ती ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच् तयप्-ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४ । १ । १५

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट् नदी । देवट् देवी । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुदघ्नी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । प्रास्थिकी । ला-

---

भवन्ती । शत्रन्ताद्भवते ङीपि शप्श्यनोरिति नित्यं नुमि सिद्धिः ।

टिड्ढाणञ् । टिच्च ढ च अण्चेत्येवं क्रमेणेतरेतरद्वन्द्वः । टिड्ढादीनां प्रत्ययत्वात्तेभ्यस्तदन्तग्रहणम् । एतच्चाऽनुवृत्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् अजाद्यत इति सूत्रादनुवृत्तमपि अत इति प्रातिपदिकविशेषणमतः पुनस्तदन्तविधिः । अस्योदाहरणानि—कुरुचरीप्रभृतीति ।

कुरुचरी । तत्र कुरुषु चरतीति विग्रहः ।

सौपर्णेयी । सुपर्णाया अपत्यं स्त्री सौपर्णेयी ।

ऐन्द्री । इन्द्रो देवता अस्या इति विग्रहः ।

औत्सी । उत्से भवेति विग्रहः ।

ऊरुद्वयसी । ऊरुप्रमाणमस्या इति विग्रहः ।

ऊरुदघ्नी । ऊरुः प्रमाणमस्या इति विग्रहः ।

ऊरुमात्री । ऊरु प्रमाणमस्या इति विग्रहः ।

पञ्चतयी । पञ्च अवयवा अस्या इति विग्रहः । संख्याया अवयवे तयप् ।

आक्षिकी । अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहः । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । इति ठक् ।

वणिकी । यादृशी । इत्वरी । (नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्) स्त्रैणी । पौंस्नी । शाक्तीकी । आढ्यंकरणी । तरुणी । तलुनी ॥

यञश्च ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ॥

हलस्तद्धितस्य ६ । ४ । १५० ॥

हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यात्

लावणिकी । लवणं पण्यमस्या इति विग्रहः । लवणाट्ठञ् । इति ठञ् ।

यादृशी । यामिव पश्यतीति विग्रहः । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । इति कञ् ।

इत्वरी । एति तच्छीलेति विग्रहः । इण् नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । इति क्वरप् ।

नञ्स्नञीकक् । नञ् च स्नञ् च ईकक् च ख्युन् च तरुणश्च तलुनश्चैतेषामितरेतरद्वन्द्वस्तेषाम् । टिड्ढाणञ्सूत्रे एषामपि प्रत्ययानां पाठस्योपसंख्यातत्वेनैतत्प्रत्ययान्तप्रातिपदिकादपि ङीविति बोध्यम् ।

स्त्रैणी । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादिति नञ् ।

पौंस्नी । अत्र स्नञ्प्रत्यय उक्तसूत्रेणैव ।

शाक्तीकी । शक्तिः प्रहरणमस्या इति विग्रहः । शक्तियष्ट्योरीकक् । इति ईकक्प्रत्ययः ।

आढ्यंकरणी । अनाढ्य आढ्यः क्रियतेऽनयेति विग्रहः । आढ्यसुभग इति सूत्रेण कृञः ख्युन् प्रत्ययः ।

इति परे । गार्गी ॥

प्राचांष्फ तद्धितः ४ । १ । १७ ॥

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् स च तद्धितः ॥

षिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥

षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । गार्ग्यायणी । नर्तकी । गौरी । अनडुही, अनड्वाही । आकृतिगणोऽयम् ॥

वयसि प्रथमे ४ । १ । २१ ॥

प्रथमवयो वाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी ॥

द्विगोः ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वा-त्रिफला । त्र्यनीका सेना ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्-प्रातिपदिकाद्वा ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च । एता, एनी । रोहिता, रोहिणी ॥

वोतो गुणवचनात् ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष्स्यात् । मृद्वी, मृदुः ॥

त्रिलोकी । त्रयाणां लोकानां समाहारः इति विग्रहः । समाहारे तद्धितार्थे द्विगुः ।

त्र्यनीका । अनीकमग्रता—त्रयाणामनीकानां समाहारः ।

बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४२ ॥

एभ्यो वा ङीष्स्यात् । बह्वी, बहुः । (कृदिकारादक्तिनः) रात्रिः, रात्री । (सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके) शकटी, शकटिः ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । (पालकान्तान्न) गोपालिका । अश्वपालिका ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजकानगरी (सूर्याद्देवतायां चाप्वाच्यः) सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । (सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च) यलोपः । सूरी । कुन्ती । मानुषीयम् ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमःस्यात् ङीष् च । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडानी । (हिमारण्ययोर्महत्त्वे) महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । (यवाद्दोषे) दुष्टो यवो यवानी (यवनाल्लि-

प्याम्) यवनाना लिपिर्यवनानी (मातुलोपाध्याययोरानुग्वा) मातुलानी, मातुली। उपाध्यायानी, उपाध्यायी (आचार्यादणत्वं च) आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी। (अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे) अर्याणी, अर्या। क्षत्रियाणी, क्षत्रिया॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ४।१।५०॥

क्रीतान्तादन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात्। वस्त्रक्रीती। क्वचिन्न। धनक्रीता॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४।१।५४॥

असंयोगोपधमुपर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्तादन्तात् ङीष् वा स्यात्। केशानतिक्रान्ता अतिकेशी। चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा। असंयोगोपधात् किम्। सुगुल्फा। उपसर्जनात्किम्। सुशिखा॥

क्रीतात्करणपूर्वात्। करणादित्यनेनैव करणपूर्वकेत्यर्थलाभे पुनः पूर्वग्रहणं व्यर्थीभूय ज्ञापयति वाक्ये नेति। तेन वस्त्रेण क्रीतेति वाक्ये ङीप् नेति बोध्यम्।

क्वचिन्न धनक्रीता। कर्तृकरणे कृता बहुलमिति सूत्रे बहुलग्रहणात् गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्यानित्यत्वेन सुबन्तेन समासेऽन्तरङ्गत्वाट्टापि अदन्तत्वाभावान्न ङीषिति।

स्वाङ्गाच्चोपसर्जना। अत्र सूत्रे स्वाङ्गपदेन—

अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथा युतम्
ईदृशं स्वाङ्गं गृह्यते।

न क्रोडादिबह्वचः ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीप् । कल्याणक्रोडा । आकृतिगणोऽयम् ॥

नखमुखात्संज्ञाम् ४ । १ । ५८ ॥

ङीष् न स्यात् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् । तटी । वृषली । कठी । वह्वृची । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम् । क्षत्रिया । (योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः) गवयी । हयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति यलोपः । मानुषी । (मत्स्यस्य ङ्याम् यलोपः) मत्सी ॥

इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ६५ ॥

- जातेरस्त्री । अत्र सूत्रे जातिः—

आकृतिग्रहणा जाति र्लिङ्गानां च न सर्व भाक्

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

इति अयोपधादिति । न योपधोऽयोपधस्तस्मात् योपधभिन्नादित्यर्थः ।

ङीष् स्यात् । दाक्षी ॥

ऊङुतः ४ । १ । ६६ ॥

उदन्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः । अयोपधात्किम् । अध्वर्युर्ब्राह्मणी ॥

पङ्गोश्च ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गूः (श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च) । श्वश्रूः ॥

ऊरूत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ्स्यात् । करभोरूः ॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । शफोरूः । लक्षणोरूः । वामोरूः ॥

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । बैदी । ब्राह्मणी । (नृनरयोर्वृद्धिश्च) नारी ॥

यूनस्तिः ॥ ४ । १ । ७७ ॥

युवन्शब्दात् स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात् । युवतिः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

शास्त्रान्तरेऽप्रविष्टानां बालानां चोपकारिका ।
कृता वरदराजेन लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥

इति श्रीवरदराजकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च । श्वश्रूः श्वश्रा इति निर्देशफलमिदं वार्तिकन्नत्वपूर्वमिति बोध्यम् ।

* श्रीः *

अथ पाणिनीय शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥
प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा ॥ ३ ॥
स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲ क ᳲ पौ चापि पराश्रितौ ।
दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।
प्रातःसवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥
कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।
तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥
स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥
उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥
ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥
यद्योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥
हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥
कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः॥ १७ ॥
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।
एऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ॥१८॥
अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।
ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृता सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः॥ २० ॥
स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥
अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलयस्वराननु ।
अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥ २३ ॥
अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ।
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥
व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥५॥
यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते ।
एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअराँ इव खेदया ॥ २६ ॥

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नोग्रसत्पूर्वमक्षरम् ।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।
नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥
हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्वरन् ।
मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥
मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥
गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥
माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥
शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥

उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम्।
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ३५
प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन।
मध्यन्दिने कण्ठगतेनचैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥३६॥
तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम्।
मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ३७॥
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमिस्पृष्टाः शलः स्मृताः।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥
अमोऽनुनासिका नह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः।
ईषन्नादौ यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥
ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते।
दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥
छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥
उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा।
उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥
उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम्।
निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥
अन्तोदात्तमाद्युदात्त मुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम्।
मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ४५॥
अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषा स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती
अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं
प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥४६॥

हविषा मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् ।
बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ४७॥
अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ ९ ॥
चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ।
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥
कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।
न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥
सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम् ।
सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥
मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥
अवक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।
अक्षता शास्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥
हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके हीयते ॥ ५५ ॥ १० ॥
शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते ।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥
येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥
अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥
त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य
इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः ।
स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं
च सुखं समश्नुते दिवीति ॥ ६० ॥ ११ ॥
अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां
यथार्गीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चापस्तु शंकर एकादश ।

॥ इति पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ॥

सूचीपत्रम् ।

—:o:—

दुर्गासप्तशती मैथिलसाम्प्रदायिक दुर्गादल-दुर्गाहृदय सहित-अत्युत्तम	२)
लघुसिद्धान्तकौमुदी विषमस्थलटिप्पणीसहित (शिक्षा-सूत्रपाठ-धातुपाठ-गणपाठ-वार्त्तिकपाठ-परिभाषापाठ सहित) ग्लेज सजिल्द	॥।)
" " रफ मोटा का०	॥)
" " रफ पतला "	।=)
सनत्सुजातीयभाष्य-सटीक	१।)
श्रुतबोध सं० भा० टी० सहित	।=)
कुमारसंभव टीकाद्वयसहित-सोदाहरण	२)
धातुपाठ-सटिप्पण	।)
अष्टाध्यायीसूत्रपाठ	।)
पाणिनीयशिक्षादिदशपाठसंग्रह (पाणिनीयशिक्षा सभाष्य--अष्टाध्यायीसूत्रपाठ--गणपाठ-वार्त्तिकपाठ-परिभाषापाठ-धातुपाठ सटिप्पण-लिङ्गानुशासन उणादिसूत्रपाठ-फिट्सूत्रपाठ-नवान्हिक भाष्यवार्त्तिकपाठ)	॥।)
आर्यासप्तशती सटीक ३ खण्ड में	३)
कारिकावली मुक्तावली चन्द्रिका टीका सहित	१)
संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनिटीका-प्रथमाध्याय	५)

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्ताः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,
बनारस सिटी।

Jagan
Jat Nath Pandey

Bagahw

sangyd ky